

UDK : 908 (497.5 Požega) +15-
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 19. XII. 1994.

Grad Požega kao sjedište Požeškog sandžaka – urbani i privredni razvoj u 16. stoljeću*

FAZILETA CVIKO-HAFIZOVIĆ

Orijentalni institut, Sarajevo, Republika Bosna i Hercegovina

Namjera je ovog rada prikazati Požegu kao gradsko i upravno sjedište Požeškog sandžaka u 16. stoljeću, kada je hrvatski srednjovjekovni grad Kraljevine Hrvatske pretvoren u kasabu osmanlijskog tipa. Rad je nastao na analizi turskih popisnih deftera, a pokazuje elemente novog, tj. osmanlijskog upravnog sustava i njegove institucije. S jednakom pozornošću autorica analizira i džemate nemuslimanskog stanovništva. Daje se i kronološki pogled na pripadnost Požeškog sandžaka ovim ejaletima: rumeljskom, budimskom, bosanskom i kanjiškom.

UVOD

U prvoj polovici 16. stoljeća potpala je pod osmansku vlast srednja i istočna Slavonija. Na tom je području ubrzo osnovan požeški sandžak, kao prva vojno-politička i administrativno-upravna jedinica. Slavonija ostaje pod osmanskom dominacijom između 150 i 160 godina. To dugo razdoblje donijelo je, promjenom gospodara, i mnogobrojne promjene na svim planovima života. Usporedo s političkim promjenama nastaju i promjene u privredi, kulturi, društvenim odnosima, poreznom sustavu, izgradnji i dogradnji naselja, kao i u drugim područjima. Sve te promjene, od kojih su mnoge ostavile traga i nakon odlaska Osmanlija iz ovih krajeva, nisu još dovoljno rasvijetljene, ili uopće i nisu bile predmet proučavanja. Najvažniji izvori za razmatrano razdoblje svakako su oni turske provenijencije, te se bez korištenja njima ne može dobiti realna slika stanja u uvjetima osmanske vlasti.

Cilj ovoga rada je da na osnovi podataka iz sačuvanih turskih popisnih deftera prikaže urbani i privredni razvitak Slavonske Požege u 16. stoljeću. Požega je, zahvaljujući svom položaju, pa i tradiciji iz ugarskog razdoblja vlasti, bila službeno sjedište sandžaka. Stoga bi ovaj rad bio prilog i povijesti Požege i grada uopće, ali i istraživanju povijesti naših naroda pod osmanskom vlašću. Podaci

* Ovaj prilog nastao je prvotno kao magistarski rad koji je obranjen na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Redakcija ga objavljuje nastojeći pomoći kolegama u Sarajevu u ovom stravičnom ratu.

turskih izvora značajni su zato što su oni jedini materijalni spomenici te vlasti. Iako je povijest Požege i požeške okolice (Požeštine) obrađena vrlo iscrpno u dvije monografije¹, što je rijetkost i za neku širu regiju, ipak je osmansko razdoblje silom prilika bilo nepotpuno obrađeno, pa će najsadržajnije podatke za to vrijeme dati dokumenti upravo te vlasti i tog razdoblja.

OSVRT NA IZVORE I LITERATURU

A. Neobjavljeni izvori

Turski izvori, među kojima najveće značenje za ovaj rad imaju katastarski popisni defteri, korišteni su vrlo rijetko i dosta površno, bilo zato što su teže dostupni, bilo što ih i nema. Defteri za ovo područje Slavonije nisu, koliko znamo, kompletno sačuvani. Događa se i to da se ne zna za njih, zato što pojedini arhivi još nisu sređeni, pa se tek naknadno pojave, kako je bilo upravo s dijelom popisa požeškog sandžaka iz 1540. godine. Ovi defteri kojima raspolažemo obuhvaćaju period od 1540. do 1581., odnosno 1586. godine. Uz njih se ne mogu koristiti i popisi susjednih pokrajina, popisi vojnih objekata i vojnih redova, i tome slično. Za ovaj rad služili smo se sljedećim defterima:

- Defter vilajeta Požege (Defter-i icmal an vilayet-i Pojega, 947) iz 1540. (947) godine. Nalazi se u Arhivu Predsjedništva vlade (Basbakanlik Arsivi, dalje BBA) u Carigradu, a vodi se u seriji Tapusve Tahrir defterleri (dalje: TD) pod brojevima 204 i 203 (stari brojevi 976 i 983). Ima 147 stranica. Iako nosi naziv »sumarni« zbog toga jer su na samom početku deftera upisani carski i sandžakbegovi hasovi, nakon tog popisa i kanuna za vilajete Srijemsko međuriječje i Požegu, počinje opširni popis požeškog sandžaka. Kako je to prvi popis, podaci koje pruža su izuzetno važni:
- Opširni popis požeškog sandžaka iz 1545. (952) godine (BBA, TD No 243). Fotokopije se nalaze u Orijentalnom institutu u Sarajevu (dalje: OIS) pod brojem 1, ukupno 135 fo. Kako su u radu korištene fotokopije svih deftera, izuzev prvonavedenoga, tako će se navodi donositi prema kopijama. Nakon 1545. godine teritorij sandžaka će se još proširiti, tako da ovdje nalazimo podatke za područje osvojeno do 1544. godine.
- Opširni popis požeškog sandžaka iz 1565. (987) godine (BBA, TD No. 672, OIS br. 10, 227 fotokopija), isti popis koji sadržava još i popis mulkovnih zemljišta u ovom sandžaku (BBA, TD No. 650, OIS br. 11, 222 fotokopije). Ovaj je defter vrlo značajan zato što se uz njega donesenom kanunnamom sužavaju povlastice stanovništva, pa ono, pored filurije, počinje plaćati *resm-i kapu*, zamjenu za ispendžu u ovim krajevima. Osim toga, dosta velik broj vlašskog stanovništva sedentarizira se i prelazi na pojoprivredu. Zatim,

¹ a) J. Kempf, Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i priloci za povijest slobodnog i kr. grada Požege i požeške županije, Požega, 1910.

b) Zbornik »Požega 1227-1977«, grupa autora, Slavonska Požega 1977.

gradska naselja sve više poprimaju fizionomiju orijentalnih naselja, a i na selu se javlja velik broj islamiziranog stanovništva.

Ovaj se popis (OIS br. 10) in extenso obrađuje u Orijentalnom institutu, pa će se citirati prema njemu, izuzev podataka o mulkovnom zemljištu.

- Sumarni popis požeškog sandžaka iz 1569. (976/7) godine (BBA, TD No. 486, OIS br. 106, 114 fotokopija). Sadržava hasove, zeamete i timare u ovom sandžaku, a bilješke uz pojedina lena omogućavaju da se njihova sudbina prati i dosta poslije ove godine.
- Popis vlaha sandžaka Požega (Defter-i rusum-i eflakan-i liva-i Pojega) iz 1581. (989) godine (Rukopisna zbirka Nacionalne biblioteke u Beču, dalje: MXT, 584, OIS br. 116, 70 fotokopija). Iako ovaj defter nosi naziv »Popis vlaških poreza«, u njemu je uvedena raja koja je plaćala džizju, pa je jasno da se ovdje ne misli na stvarno vlaško stanovništvo, nego i na vlaško i domaće stanovništvo toga statusa, pa i poreze koji su proizlazili iz tog statusa.
- Vojnički defter za sandžake Požegu i Smederevo iz 1541.–3. (984–50) godine (MXT 557, OIS br. 114, 72 fotokopije). Ovo je zapravo popis vojnika koji se iz tvrđava požeškog i smederevskog sandžaka šalju u Budim.
- Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. (1012/3) godine (Ankara, Tapu ve Kadastro, TD No. 477, OIS br. 203).

Svi opširni defteri imaju na početku kanun-namu, zakonske odredbe koje reguliraju obveze raje u sandžaku. Obrada samih kanun-nama dala bi vrlo značajne i zanimljive podatke.

Osim popisnih deftera korišteni su i materijali Muhimme deftera, čije se fotokopije nalaze u Orijentalnom institutu, a prevedeni su za potrebe Instituta i Akademije nauka BiH.

B. Objavljeni izvori i literatura

Objavljeni izvori su zapadne provenijencije i većinom su dosta dobro izdani. Tu spadaju radovi E. Laszowskog, T. Smičiklase, R. Lopašića itd. Međutim, kod ranijih autora zapaža se vrlo subjektivan pristup obradi ovih izvora, na primjer, kod Smičiklase.²

Korištene su istorije Hamera, Inaldžika, kao i naših autora, zatim knjige i pojedinačni radovi J. Butorca, A. Ivića, S. Pavičića, J. Radonića, O. Zirojevića, te mnogih drugih koji će biti navedeni u popisu literature. Posebno korisni su radovi Hazima Šabanovića, čije djelo »Bosanski pašaluk« predstavlja osnovu za sva daljnja istraživanja, iako će se i ovdje, za područje požeškog sandžaka, morati izvršiti određene korekcije, pogotovo glede pitanja teritorijalnog opsega sandžaka, pa i određenih administrativnih pitanja.

Što se tiče spomenutih monografija Požege, prvu je izradio Julije Kempf 1910. godine (v. prim. 1). Međutim, tu je povijest turskog razdoblja vrlo slabo obrađena, upravo zbog nedostatka pouzdanih izvora, pa i izvora uopće. Monografija

² U prvom dijelu »Dvjestogodišnjice oslobođenja Slavonije«.

»Požege 1227-1977« obuhvaća cijeli požeški kraj, Požeštinu, sa samim gradom, a izradila ju je velika grupa suradnika, stručnjaka za pojedina područja. Razdoblje turske vladavine obradio je Ive Mažuran u poglavlju naslovljenom »Požege i požeška kotlina za turske vladavine«, koristeći se, uz ostalo, i radovima koji se temelje na turskim izvorima. Osim ovog rada, iz monografije treba istaknuti i rad R. Helija »Povijesni razvoj privrede u požeškoj kotlini«.

Jedan od novijih radova, temeljen na turskim izvorima, jest i magistarski rad N. Moačanina o administrativnoj podjeli i stanovništvu požeškog sandžaka.

I.

Kratak pregled povijesti Požege do pada pod tursku vlast

Požege, zapravo požeška tvrđava, prvi se put u dokumentima spominje 1227. godine,³ a požeška županija, kao županija ugarskoga kraljevstva, spominje se nešto ranije, 1210. godine. Ona je bila posjed ugarskih kraljica i, kao takva, izuzeta iz županijske i banske sudske vlasti. U 15. stoljeću prelazi u posjed pojedinih feudalaca.

Uz tvrđavu, koja je, po nekim mišljenjima, prvotno služila kao brana širenju bogumilstva iz Bosne,⁴ razvilo se nešto kasnije i njezino podgrađe, gradsko naselje Požege. Iako se sam grad spominje u dokumentima tek u 14. stoljeću, pretpostavlja se da je nastao ranije, u vremenu između 11. i 13. stoljeća. Požeška je kotlina zbog povoljnog položaja bila naseljena i znatno prije, pretpostavlja se čak od prethistorijskog vremena.⁵

Nakon pobjede kod Nikopolja, odredi akindžija sultana Bajazita I. dospjeli su 1396. godine i do Ptuja, prolazeći kroz požešku kotlinu, i to je bio prvi susret ovog područja s tom ekspanzivnom silom. Od tada pa do konačnog pada pod osmansku vlast, Slavonija je više puta bila meta upada akindžija. Takvi upadi zabilježeni su 1401., 1422., 1450., 1494. i 1501. godine. To su bili povremeni upadi, ali kada je na prijestolje stupio sultan Sulejman, on je poveo široku planiranu i kontinuiranu akciju za osvajanje krajeva sjeverno od Balkanskog poluotoka i, dalje, srednje Europe. Nakon pada Beograda i pobjede kod Mohača, ta su područja osvajana jedno za drugim. Osvajanje je u neku ruku olakšano i neslogom pri izborunovog vladara: pretendenti na ugarsko prijestolje bili su austrijski car Ferdinand i mađarski plemić Ivan Zapolja. Požege je bila centar Zapoljinih pristaša.⁶

Nakon upada Gazi Husrev-bega, bosanskog sandžak-bega, 1530. i 1531. godine, sam sultan Sulejman prolazi kroz požešku kotlinu sljedeće godine. Tom

³ J. Adamček, Požege i požeška županija u srednjem vijeku, »Požege 1227-1977«, 111.

⁴ Isto, 111.

⁵ Z. Horvat-I. Mirković, Graditeljstvo srednjeg vijeka u požeškoj kotlini, »Požege...«, 121.

⁶ I. Mažuran, Požege i požeška kotlina za turske vladavine, »Požege...«, 162.

⁷ Isto, 163.

prilikom grad je osvojio i popalio njegov veliki vezir Ibrahim-paša. Međutim, Turci se nisu duže zadržali u Slavoniji, nego su se povukli, tako da ona tada nije definitivno osvojena. Čak su Ferdinanda, kratko nakon sklapanja mira s Turcima 1533. godine, priznali Zapoljini pristaše za ugarskoga kralja, te je izgledalo da će se situacija sasvim smiriti. Ipak, 1536. godine Turci kreću u osvajanje Slavonije. Organizirane i usklađene akcije smederevskog i bosanskog sandžak-bega, uz jedan neuspjeli pokušaj hrvatskih velikaša da im se suprotstave, donijele su Osmanlijama veći dio slavonskog teritorija još u prvom naletu (Novigard, Garčin, Dubočac, Stara Gradiška, zatim Dubovac, Pleternica, Drenovac i drugi).⁷

Iako su se trupe Gazi Husrev-bega nakon toga povukle u Bosnu, pohod nije prekinut ni tijekom zime. Vojska Mehmed-bega Jahjapašića, smederevskog sandžak-bega, osvojila je 15. siječnja 1537. godine grad Požegu, a deset dana kasnije i požešku tvrđavu.⁸ Ti su uspjesi natjerali kralja Ferdinanda da organizira vojsku koja bi zaustavila Turke u njihovu napredovanju i tako uklonila opasnost koja je prijetila i sjevernijim krajevima. Međutim, vojsku pod zapovjedništvom Ivana Kacijanera porazila je strahovito, kod Gorjana, ujedinjena vojska okolnih sandžaka (9. listopada 1537.), tako da je put za daljnja osmanska osvajanja ostao otvoren.

Osnivanje Požeškog sandžaka i administrativna podjela

Najvjerojatnije je da su nakon ovoga posljednjeg otpora austro-hrvatskih trupa, kada je položaj osvajača bio sigurniji, počele pripreme za formiranje sandžaka. Smatramo da se datiranje H. Šabanovića – sam početak 1538. godine⁹ – može prihvatiti kao najlogičnije i najviše argumentirano. Sandžak se nije mogao uspostaviti ranije zbog relativno nesigurne situacije na osvojenom području, a kada je situacija već bila jasna nakon pobjede Turaka kod Gorjana, nije bilo ni razloga da se tada i ne osnuje. Činjenica da se u prvom popisu ovo područje naziva vilajetom ne znači da sandžak nije bio osnovan, jer ta dva izraza mogu biti i sinonimi. Čak se i u kasnijim popisima sandžak povremeno naziva vilajetom. Mislimo da na ovaj način svakako otpada tvrdnja O. Zirojevića da je sandžak osnovan tek nakon 1540. godine.¹⁰ Upravo je opširni defter iz 1540. godine potvrda da je sandžak osnovan prije tog datuma.

U opširnom popisu požeškog sandžaka iz 1540. godine kao prvom poznatom popisu tog sandžaka uopće (završen 1. studenoga te godine), upisano je dotad osvojeno područje, podijeljeno na tri kadiluka: Požega, Brod i Gorjan, te na sljedeće nahije: Požega, Svilna, Kaptol, Podgor, Hruševa, Koška, Podgorač, Podlužje, Vrhovine, Dubrava, Poljana, Prikraj, Dragotin, Nivna i Brezna. Kako su osvajanja i dalje trajala, do 1552. nastale teritorijalne i ostale promjene registrirane su u sljedećim defterima. Neke od nahija pripojene su drugima, ali

⁷ Isto, 164.

⁹ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959.*, 60.

¹⁰ O. Zirojević, *Upravna podjela današnje Vojvodine i Slavonije u vreme Turaka, Zbornik za istoriju 1 Matice srpske, Novi Sad, 1970.*, 16.

kako su upisivane i nove, u defteru iz 1579. godine ubilježeno je dvostruko više i nahija (30) i kadiluka (6). Kadiluci su: Požege, Brod, Gorjan, Orahovica, Virovitica i Osijek, a nahije: Požege, Svilna, Kutjevo, Orlijska, Brod, Vrhovine, Brezna, Ravna, Đakovo, Jošava, Gorjan, Podgorač, Koška, Podlužje, Prikrāj, Dragotin, Poljana, Nivna, Osek, Karaš, Čepin, Erdud, Orahovica, Krstošije, Valpovo, Sveti Mikloš, Voćin, Brezovica, Slatina i Moslavina. Granice sanžaka, kao i nahija, na osnovi podataka iz deftera, utvrdio je N. Moačanin u svom radu,¹¹ a njegovo ubiciranje daje ispravljene granice u odnosu na kartu koja je bila ranije donesena.¹²

Požeški sandžak pripojen je za kratko vrijeme Rumelijskom ejaletu, pošto je već 1541. godine osnovan Budimski ejalet, kojem je ovaj sandžak priključen. Osnivanjem Bosanskog ejaleta 1580. godine, u njegov sastav prelazi i požeški sandžak, a 1600. godine ponovno se uključuje u jedan novoosnovani pašaluk. Riječ je o ejaletu Kanjiža, pa se smatralo da je požeški sandžak ostao u sastavu tog pašaluka sve do kraja turske vlasti u ovim krajevima. Međutim, na osnovi nekih dokumenata može se zaključiti da je požeški sandžak, bar povremeno, opet bio u sastavu Bosanskog ejaleta. U vojničkom defteru iz 1643. godine, posada tvrđava požeškog sandžaka popisane su u okviru Bosanskog ejaleta. Doduše, u zbiru je potencirana izvjesna razlika: »eyalet i Bosna mea liva-i Pojega«,¹³ što bi moglo označavati suverenitet Bosne u vojnom pogledu. Također, u dokumentu br. 119 Muhimme deftera iz godine 1611. (1019) izričito se kaže da se požeški sandžak izdvaja iz kanjiškog i pripaja bosanskog ejaletu, zbog pobune nefera u vezi s primanjem plaća.¹⁴

II.

Naselja i stanovništvo u užem području Požege

Turci su u osvojenim područjima prihvaćali mnoge lokalne običaje i zakone koji nisu bili u suprotnosti sa šeriatom, neke privremeno, do stabiliziranja svog upravnog aparata, a neke i trajno. Jedna od specifičnosti koje su se zadržale iz predturskog razdoblja jest i porez na vrata – *resm-i kapu* – stari mađarski porez, koji je plaćan od kuće, pa je to bilo povoljnije za stanovništvo, jer se *resm-i kapu* plaćao umjesto *ispendže*,¹⁵ koja se plaćala po odraslom muškarcu, sposobnom za rad. Osim toga, prihvaćena je i srednjovjekovna podjela na županije prilikom podjele sandžaka na nahije. To je, doduše, sasvim i logično, jer su i jedne i druge formirane prema postojećim geografskim uvjetima i položaju svake od njih.

¹¹ N. Moačanin, Administrativna podjela i stanovništvo požeškog sandžaka, u rukopisu.

¹² H. Šabanović, nav. djelo, karta nakon str. 224.

¹³ Vojnički registar za bosanski ejalet, (OIS 81/332). Original u Nacionalnoj biblioteci u Beču.

¹⁴ OIS 79/119. Muhimme defteri.

¹⁵ Historija naroda Jugoslavije II., Zagreb, 1959., 35.

Gradska naselja i njihovo stanovništvo

Nahija Požega prostirala se u požeškoj kotlini i obuhvaćala više gradskih i seoskih naselja. Gradska naselja su zatečena, te nemamo pojavu da se, kao u Bosni na primjer, formiraju sasvim novi gradovi na određenim mjestima gdje to zatreba. Ta su naselja bila tipa varoši – otvorena naselja s kršćanskim stanovništvom, najčešće podgrada tvrđava. Pa kada su i neka od njih poprimila karakteristike muslimanskih gradova, sama konfiguracija terena zahtijevala je smještanje mahala izvan utvrda.

Naselja pokazuju tendenciju smanjivanja broja stanovnika u prvim godinama osmanske vlasti, zbog velikih migracija stanovništva, koje su imale različite uzroke, ali kada se ta vlast stabilizirala i ustalila, taj broj ponovno počinje rasti, a naselja poprimati izgled orijentalnoga grada. Zatečena gradska naselja su Požega i Kaptol, a u prvom su defteru upisana kao podgrada istoimenih tvrđava. Kasnija gradska naselja Velika, Stražeman, Pleternik i Vethi (Vetovo) u ovom defteru upisana su kao sela. U sljedećem popisu sva su ta naselja bila upisana kao selo-varoš, kako zbog malog broja stanovništva (koje je još uvijek bilo kršćansko), tako i zbog toga jer se to stanovništvo bavilo poljoprivredom i davalo poreze kojima se terete stanovnici vezani uza zemlju.

I u popisu iz 1565. godine ta su naselja, izuzevši Požegu koja je proglašena kasabom, zadržala isti status, ali se već primjećuju velike promjene u konfesionalnoj strukturi stanovništva. U Kaptolu, na primjer, pored 83 kuće kršćana, već je upisano i 36 kuća muslimana. I ostale varoši bilježe porast stanovništva. U slučaju Požege taj je porast u vezi s činjenicom da je ona bila službeno sjedište sandžaka, da se tu nalazio i sandžakbegovski dvor, njegova pratnja, kao i pripadnici administracije, uprave i vojske.

Stanje je nešto drukčije prema popisu iz 1579. godine. Pored kasabe Požega, najveće je naselje Kaptol, koji je zadržao status varoši, iako je u njemu prevladalo muslimansko stanovništvo (64 kuće muslimana prema 34 kuće kršćana), postojala je jedna džamija, a održavali suse i godišnji sajmovi; dakle, postojali su preduvjeti da se Kaptol proglasi kasabom. Muslimanskog stanovništva bilo je još u varoši Vetovo, a dijelom je potjecalo iz Bosne. I muslimansko i kršćansko stanovništvo ove varoši bilo je oslobođeno izvanrednih nameta i običajnih davanja zato što su održavali put prema toj varoši.^{15a}

Velika i Stražeman imali su isključivo kršćansko stanovništvo. Pleternik je, sa samo 9 kršćanskih i jednom muslimanskom kućom, izgubio status varoši i postao selo.

Seoska naselja i stanovništvo

Kako god su gradovi doživjeli velike promjene, tako te promjene nisu mimoišle ni sela. Sela su čak i više bila izložena migracijama stanovništva, a one su bile

^{15a} Ovdje su spadali obveza ukonačavanja gostiju, zidanje i popravci tvrđava, davanja djece u janjičare, sječe drveća, posluživanja u palankama i tvrđavama, davanja poreza za mitropolita, i tome slično.

izazvane najprije ratnim sukobima, a kasnije i planskim naseljavanjem, poticanim i od njemačkih vladara i od Turske. Na ratom opustjela selišta Turci su naseljavali vlaško stočarsko stanovništvo kao izvanredan kolonizacijski element. Već je otprilje postojala praksa Osmanlija da vlasima naseljavaju opustjela područja i područja uz granicu, dajući im određene povlastice. Te su povlastice trajale dokle je postojao razlog zbog kojeg su dodijeljene, ili se događalo i to da se to stočarsko stanovništvo već i prije toga sedentarizira. Navedene povlastice sastojale su se u olakšicama prilikom plaćanja poreza, a djelomično su ukinute kanun-namom iz 1579. godine, kada je sve to stanovništvo proglašeno rajom, iako je ovaj sandžak i dalje smatran pograničnim. Stočari su naseljavani i u selima požeške nahije, i to po džematima pojedinih knezova. Po gradovima ih nije bilo, izuzevši pojedinačne slučajeve. Defteri, za razliku od nekih drugih dokumenata, ne daju podatke o tome odakle su sve dolazile ove skupine, čiji je broj u odnosu na cijeli sandžak bio vrlo velik. Prema istraživanjima A. Handžića, te skupine vlaha stočara potjecale su iz Hercegovine i Crne Gore.^{15b} Podaci govore isključivo o Srbima; on uopće ne upotrebljava termin »vlasii«. Po njegovim tvrdnjama, većina Srba u Slavoniji i Hrvatskoj imaju porijeklo iz Bosne, odakle su se doselili u 16. i 17. stoljeću.^{15c} On ne istražuje odakle toliko stanovništvo u Bosni, a razdoblje 16. stoljeća je vrlo malo obradio.

Broj sela, a time i broj stanovnika, porastao je sa 14, koliko ih je u ovoj nahiji zabilježeno u prvom defteru, na 70, u defteru iz 1579. godine. Taj porast najviše je rezultat dolaska i naseljavanja stanovništva, a samo malim dijelom proizlazi iz reorganizacije nahija. Neke su nahije, na primjer, Hruševa, Gnojnica, Kaptol, rasfimirane, pa su njihova sela uključena u okolne nahije. Zabilježen je i dosta velik broj mezri – selišta (nenastaljenih sela) i čifluka. O tome postoji i službeni podatak: u sumarnom defteru iz 1569. godine upisano je da u sandžaku ima 6 kadiluka, 11 tvrđava, 11 kasaba, 21 varoš, 713 sela, 557 mezri i 176 čifluka.¹⁶

U defteru su zabilježeni slučajevi da se pojedina selišta naseljavaju relativno kasno i da se tek upisuju kao sela, kao i to da sela ostaju napuštena, pa zemljište obrađuju stanovnici okolnih sela.¹⁷

I u defterima nalazimo potvrdu o raseljavanju stanovništva zbog ratnih sukoba, ali i o vraćanju nakon smirivanja situacije. O tome govore tri bilješke iz deftera za 1545. godinu.¹⁸ U bilješkama je zapisano da su se stanovnici triju sela požeške nahije (Ibranovci, Zakorina, treće nečitljivo) razbježali u vrijeme dok su se vodile borbe (Eyyam-i harbde perakende olup), pa pošto je svako od sela opustjelo, dodijeljeno je kao čifluk Murad-agi, koj je tapiju dobio od vilajetskog pisara. Sada se, međutim, dva stanovnika jednog od sela i po jedan stanovnik iz druga dva sela vraćaju i traže svoje baštine, koje su oduvijek uživali (eben an

^{15b} A. Handžić, O etničkim kretanjima u ranijem turskom periodu, Prilozi Instituta za istoriju, XI-XII/11-12, Sarajevo, 1975.-76., 288 i 289.

^{15c} A. Ivić, Migracije Srba u Slavoniju tokom 16., 17. i 18. stoleća. SKA, Srpski demografski zbornik, knj. 36. Prvo odeljenje: Naselja i poreklo stanovništva, knj. 21. Subotica, 1926.

¹⁶ OIS 106/2.

¹⁷ OIS 10/19.

¹⁸ OIS 1/22.

cedin). Njihove su im baštine vraćene, jer su oni prihvatili novu vlast, a ono što je ostalo izvan tih baština dano je Murad-agi.

Prateći kroz deftere konfesionalnu strukturu, vidi se kako postupno dolazi do širenja islama među domaćim stanovništvom. U pojedinim selima zabilježen je 1-2 slučaja (Doljanovci, Viškovci, Frkljevci), u nekima je omjer islamiziranog i neislamiziranog stanovništva gotovo ravnomjeran (Biškupci), a postojao je i veći broj sela s isključivo muslimanskim stanovništvom (Gornja i Donja Komušina, Vlasje, Trštanovci, Dimitrovci, Vrbanovci). Za neka od sela može se pretpostaviti da su postojala otprije, što se vidi i po nazivu sela (npr. Dimitrovci), a neka su formirana nanovo. Primjećuje se da širenje islama počinje rano i među stočarskim vlaškim stanovništvom. U defteru iz 1545. godine javlja se knez Sinan i njegov brat Ali, sinovi Abdulaha, što je već poznati eufemizam za pokrivanje kršćanskog porijekla oca.¹⁹

Ukratko se može reći da je val širenja islama bio najjači pedesetih i šezdesetih godina 16. stoljeća, te da je jače zahvatio grad nego selo. Prema podacima N. Moaćanina, potkraj 16. stoljeća omjer muslimana i kršćana u gradu bio je 58,4 : 41,6 u korist muslimana, pa se i dalje kretao u tom pravcu; na selu je bilo 10,9% muslimanskih kuća naprama 89,1% kršćanskih. Što se tiče omjera raspoređenosti unutar muslimanske skupine, 65% ih je bilo u gradu, a 35% na selu. Podaci se odnose na cijeli sandžak. N. Moaćanin je izračunao i omjer različitih skupina u sandžaku. Podaci su iz 1580. godine. Hrvata (katolika i kalvinista) bilo je oko 35.000 ili 48%, muslimana 18.500 ili 26% (ovo autor smatra začetkom etničkog odvajanja), Srba (pravoslavnih) 13.500 ili 18% te Madara (kalvinista) oko 6.000 ili 8%.

U požeškom kadiluku je, nakon 1565. godine, neznatno prevladavalo muslimansko stanovništvo.

Zemljišne je posjede nova vlast zatekla u dosta lošem stanju, a to dokumentiraju mnogobrojne bilješke u defteru iz 1545., pa čak ih ima u defteru iz 1565. godine. Riječ je o parcelama napuštenim od prijašnjih vlasnika, te se one sada, uz plaćanje poreza na tapiju, upisuju na muslimane. Uza svaku stoji bilješka da je to zemljište (vrt, vinograd, livada, bašta, itd.) ostalo od kršćana, pa je zapušteno ili propalo (kafir den kalmis hali yer olup..., harabe bag olup... itd.). Novi vlasnici mogli su biti i kršćani (vinograd Đure, brata Mihalovog),²⁰ a bilo je slučajeva da musliman dobivenu mezu proda kršćaninu.²¹

U ovim bilješkama nalazimo spomena nekadašnjim posjedima despota Stefana Berislavića,²² a spominje se i u prvom defteru način ubiranja poreza u njegovo vrijeme (despot uslubu ile) – u kanunu za vilajete Srijemsko međuriječje i Požegu.²³ Također se nailazi i na tragove bivšim posjedima Franje Tahija, koji je sudjelovao u pokušaju obrane Slavonije od Turaka.²⁴

¹⁹ Isto.

²⁰ OIS 1/20.

²¹ OIS 105/42.

²² OIS 1/24.

²³ BBA, TD No. 204/5.

²⁴ OIS 1/22.

Dosta bilježaka odnosi se i na bivše crkvene posjede i iz svih se vidi da su ti posjedi napušteni i da su se svećenici razbježali. Spominju se vinograd i livada koje je crkvi u Vetovu darovao despot Stefan, zemljište crkve Sv. Duha u blizini varoši Požega, zatim posjedi crkve u Svetni, crkvena baština u Velikoj. Navedena je baština ove godine dio »čifluka Ahmeda, sina pokojnog Murad-bega«. To je vjerovatno sin požeškog sandžak-bega. U popisu mulkovnih zemljišta pojedinci se javljaju kao vlasnici porušenih crkava (kenisa-i harabe), međutim, zasigurno je posrijedi zemljište tih crkava koje je država prodala pojedincima (na primjer, u Osijeku, Orahovici, selu Gospodinu).²⁵

Posjedi su dodjeljivani u početku na više načina. Za neke od njih tapija se davala odmah prilikom popisa (vilayet katibinden tapulayip...), neke je kasnije dodjeljivao sandžak-beg (mir-i liva canibinden tapulayip...), a zatim i spahija. Zemlja nije mogla ostati neobrađena, pa se put jednog čifluka od uživaoca do uživaoca vidi iz bilješke na strani 53 deftera za 1565. godinu. Tu stoji: Čifluk Behrema, sina Jusufovog, i Balija, sina Hamzinog, u selu Donja Svilna, u vrijeme nevjernika bio je baština dvojice kršćana, a dijelom zemlja koja je pripadala crkvi u Svetnoj. U starom defteru taj je čifluk bio upisan na Divane Memi-agu, a pošto je on umro, dan je njegovom sinu Ahmedu. Međutim, umro je i Ahmed, i to bez muških potomaka, pa su čifluk od spahije uz tapiju dobili Pervane-aga i Sulejman, sin Džafera. Zatim je umro Pervane-aga, također bez potomstva, pa su njegov dio od spahije, uz tapiju, dobili Behram, sin Jusufa, i Bali, sin Hamze.

Seosko je stanovništvo, osim filurije i resm-i kapu, pa i vojnice za sultanske pohode, davalo desetinu bilo u naturi, bilo u novcu od svojih proizvoda: pšenice, miješanog žita, sijena, košnica, lana, konoplje, bijelog i crnog luka, kupusa, repe, leće, graha, nohuta, bakle, voća, vina, svinja, božićnoga klanja svinja, te od vrtova i drva. Osim toga, plaćan je i porez na mlin, te tržne takse, kao i globe i mladarina.

III.

Grad Požega u doba turske vladavine

Požega je, potpadajući pod osmansku vlast, potpala i pod zakone i utjecaje civilizacijskoga kruga sasvim drukčijeg od onoga kojem je dotad pripadala. Grad je živio u novim uvjetima, što je donosilo velike i brojne promjene. Kako god su promjene nastupile u strukturi stanovništva, o čemu popisni defteri daju mnoštvo podataka, tako su isto nastale i na arhitektonsko-građevnom planu, međutim, tu podaci nisu tako mnogobrojni. Ipak se na osnovi postojećih podataka može utvrditi da se Požega pretvarala u naselje orijentalnog tipa, da su pojedini legatori podizali mnoge objekte i sakralne (džamije, mesdžidi, tekije) i utilitarne (karavan-saraj, hamam, škola). Na taj je način osobna inicijativa imala veliku ulogu u daljnjem rastu i razvoju grada.

²⁵ OIS 11/219, 220.

Okolina je bila tijesno povezana s gradom, te tako vidimo da se mnogobrojni njegovi stanovnici, pored aktivnosti specifičnih za grad, bave i poljoprivredom. Što se samoga grada tiče, on se sastojao od džemata (skupine) muslimana i džemata kršćana. Džemat muslimana je postajao s godinama brojniji, i razvijao se u više mahala (četvrti), dok je džemat kršćana brojno stagnirao. Ovaj je džemat nastao od stanovništva varoši, koja je bila zatečena prilikom osvajanja. Varoš je predstavljala podgrađe požeškoj tvrđavi, oko koje se, prvotno, i razvila, pa su se pored nje kasnije razvijale nove četvrti. S obzirom na to da su dvije glavne džamije bile uspostavljene adaptacijom već postojećih objekata, vidi se da se muslimansko stanovništvo naseljavalo i u dijelu grada u kojem su ranije bili kršćani, a o tome govore i brojne bilješke u popisnim defterima. Tu su upisani objekti (kuće, zemljište i sl.) koje su prijašnji vlasnici napustili, te se sada dodjeljuju drugim osobama. Takve su bilješke vrlo česte u popisnom defteru iz 1545. godine, što je i razumljivo s obzirom na to da je domaće stanovništvo napuštalo grad u vrijeme osvajanja i neposredno nakon toga. Manje ih ima u defteru iz 1565. godine, zato što su mnogi takvi objekti već prije zaposjednuti, dok ih u defteru iz 1579. godine uopće nema.

Pored toga, grad se širio i izvan svojih ranijih granica, jer su se novi sakralni objekti mogli podizati samo na slobodnom prostoru. Na taj način, naselje je od podgrađa tvrđave preraslo u kasabu. Bilo je potrebno da se steknu određeni uvjeti da bi jedno naselje gradskog tipa bilo proglašeno kasabom. Prvi uvjet je stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo. Zatim, potrebno je da dotično naselje ima najmanje jednu džamiju u kojoj se obavlja zajednička molitva petkom (džuma), te sajmeni dan, a ponekad i točno utvrđene granice gradskog područja.²⁶ Požega je 1565. godine imala dvije, a 1579. tri džamije u kojima se obavljala džuma. Kao trg ona se kontinuirano održala, jer se u defteru iz 1540. godine među poreznim obvezama stanovništva spominju i tržne takse, a u osmansko je doba još i dobila na značenju. Muslimansko gradsko stanovništvo nije plaćalo rajinske poreze, a obično ni avarize, jer je ono rajinski status gubilo prihvaćanjem zanatske proizvodnje. Što se tiče kršćanskog stanovništva grada, oni su i dalje plaćali svoje rajinske obveze, ako nisu obavljali neke posebne službe.²⁷ Čak i tada nisu bili oslobođeni rajinskog statusa, nego samo nekih obveza.

Rast i razvoj grada praćen promjenama u strukturi stanovništva: demografskoj, etničkoj i socijalnoj. Urbani razvoj prati se kroz podatke koje omogućava popis (vakufi i sl.).

Demografski razvoj Požege

Dolaskom pod osmansku vlast, struktura stanovništva grada pretrpjela je velike promjene kako na demografskom, tako i na socijalnom, etničkom i konfesionalnom planu.

²⁶ A. Handžić, *Značaj muafijeta u razvoju gradskih naselja u Bosni u 16. vijeku*, JIČ 1-2, 1974., 63.

²⁷ Isto, 64.

Ne postoje točni podaci o tome koliko je stanovnika imala Požega prije turskog osvajanja. Na osnovi ugarskih poreznih popisa iz 1494. i 1495. godine vidi se da je tada požeška županija imala oko 50.000 stanovnika, što odgovara podatku koji nalazimo kod turskog kroničara Dželalzadea iz 1532. godine. Kod Dželalzadea nije jasno kazano odnosi li se podatak samo na grad ili na cijelu županiju, međutim, logično je da se podatak odnosi na županiju.²⁸

Stvarni broj stanovnika ne može se utvrditi ni prema turskim katastarskim popisima, jer u njih nisu upisivane sve kategorije stanovništva. Gradsko je stanovništvo uglavnom popisivano, premda muslimansko gradsko stanovništvo nije plaćalo osnovne rajinske poreze, a obično ni avarizē. Dakle, iako je to stanovništvo u osnovi bilo rajinsko, ono je taj status gubilo time što se naseljavalo u gradu, postajući džemat određenog mesdžida ili džamije i prihvaćajući gradske forme privrede. Što se tiče kršćanskog stanovništva gradova, oni su i dalje plaćali svoje rajinske obveze, a mogli su biti oslobođeni običajnih nameta i izvanrednih poreza u slučaju da su obavljali neke poslove od posebne važnosti za državu.²⁹

Kako je Požega bila službeno sjedište sandžaka, kadiluka i nahije, tu su se nalazili sandžak-begov dvor i pratnja, te ostali funkcionari sa svojim suradnicima; međutim, oni nisu upisani ni u jednom požeškom defteru, odnosno ni u bilo kojem drugom defteru. Isto tako, u ove popise nisu unošene ni vojne posade. Pogranični gradovi i njihove posade, dokle god je dotično područje bilo serhat, nisu ni unošeni u tahir-deftere, nego u posebne popise.³⁰ Sjeverozapadni se dio požeškog sandžaka još 1586. godine smatra serhatom. Tako je ostalo sve dok nije osvojena Kanjiža i formiran novi ejalet, pa je time požeški sandžak djelomično izgubio osobitosti graničnog područja.

U deftere su bili unošeni jedino oni rodovi vojske koji su formirali posebne četvrti (mahale) ili koji su se i inače smještali izvan tvrđave. Tako je i s požeškim defterima. U njima su upisani vojnici koji su stanovali u gradskim mahalama, a kompletna posada tvrđave nije unesena.

Osim navedenih kategorija, u prva dva požeška deftera (tj. iz 1540. i 1545.) nije upisano ni ostalo muslimansko stanovništvo, iako je ono sigurno postojalo, što se vidi po parcelama upisanim na određene kategorije muslimana.

U defteru iz 947/1540. godine upisan je samo džemat varoši tvrđave Požega, dakle kršćansko stanovništvo.³¹ Požega je zadržala status varoši, gradskoga kršćanskog naselja, ali ne zato što je to tada stvarno i bila, nego više po statusu koji je ranije imala. Od 62 upisana domaćina i 4 kuće musellema, 15 ih se navodi kao braća i sinovi pojedinih domaćina. Ako prihvatimo pretpostavku da su i oni imali svoje obitelji, te čak i da uzmemo maksimalan prosjek članova obitelji,

²⁸ J. Adamček-I. Kampuš, Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću, Zagreb, 1976., 3.

²⁹ A. Handžić, nav. rad, 64.

³⁰ A. Handžić, Prilog istoriji starih gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj 16. vijeka, Godišnjak DI BiH XIII., 1962., 323.

³¹ BBA TD No. 204/6.

grad bi mogao imati oko 400 stanovnika. Ovako malen broj stanovnika svakako je posljedica promjena koje je izazvao dolazak Osmanlija, bilo da je riječ o stradanju stanovništva u ratnim sukobima, bilo o migracijama u druga područja. Samim time što je Požega u sljedećem defteru iz 952/1545. godine kategorizirana kao selo-varoš vidi se da je opao broj stanovnika.³² Osim toga, to stanovništvo obrađuje i zemlju, što se vidi iz poreza koje plaća, pa se može označiti kao seosko. Očito je da pri popisu nije uzeto u obzir muslimansko stanovništvo, pa čak ni njegova prisutnost nije utjecala na promjenu kategorije naselja.

U defteru iz 1545. godine upisana su samo 53 domaćinstva, od kojih su 4 udovička. Uočava se da su imena naizgled sasvim drukčija, ako uzmemo u obzir da su četiri godine, koliko je prošlo između ta dva popisa, kratko razdoblje da bi se stanovništvo jednog naselja izmijenilo na prirodan način. Na osnovi usporedbe bilo je moguće identificirati 2-3 domaćina, od kojih jednog nalazimo i u defteru iz 1579. godine. Moguće je da su pojedinci sada upisani bez imena oca, a sa svojim zanimanjem, te eventualno, porodičnim imenom. To ipak nije dovoljno da bi se ova pojava objasnila. Može se pretpostaviti da je to rezultat velikih i neprestanih migracija stanovništva, u tom još graničnom i, posebno, ratnom području. Stanovništvo se, privučeno obećanim povlasticama, naseljavalo u sjevernija novoosvajana područja, pa je to sve moglo utjecati i na smanjivanje broja stanovnika po gradovima. Samim time što je novi popis izvršen u ovako kratkom razmaku, vidi se da je bilo velikih promjena i u teritorijalnom i u demografskom smislu.

U ovom se defteru u carski has daju filurije, dok je u prethodnom defteru Požega upisana kao sandžak-begov has.

Nasuprot dosadašnjoj praksi, nakon ta dva deftera dolazi do vremenske praznine, pa sljedeći popis potječe tek iz 973/1565. godine. Kako su na ovom području u međuvremenu izvršena nova osvajanja, koja su morala biti registrirana u defteru, a, također, kako su se u pravilu opći popisi provodili svakih 10 godina,³³ javlja se pitanje je li u međuvremenu postojao još jedan defter. Izgleda, ipak, da nije bilo drugih deftera između ova dva, jer se prema podacima vidi da se ovdje pod »starim defterom« podrazumijeva onaj iz 1545. godine.

Sada se, nakon 20 godina, Požega upisuje kao kasaba, a njezino stanovništvo je udeseterostručeno. To se postiglo i doseljavanjem, najviše iz Bosne. U 10 muslimanskih mahala, od kojih je jedna mahala azapa, upisano je 466 domaćinstava. Kršćanskih domaćinstava ima 75, a od toga je 10 udovičkih i pet posebno popisanih martoloskih kuća.

Kako Požega, izgleda, nije bila popisivana u vrijeme Selima II., sljedeći popis potječe iz doba Murata III. – 987/1579. godine. Na osnovi njega može se konstatirati porast broja kvartova, ali i smanjivanje broja domaćinstava, kako muslimanskih, tako i kršćanskih. U 10 muslimanskih mahala upisano je 407 domaćinstava, a u 2 kršćanske 53. Broj mahala porastao je stoga jer su u međuvremenu izgrađeni novi sakralni objekti, oko kojih su se one i formirale.

³² OIS 1/4.

³³ H. Šabanović, Turski izvori za istoriju Beograda, Beograd, 1964., XIII.

Broj stanovnika je nešto niži od onog registriranog 1565. godine, ali nisu posebno upisane mahale azapa i martolosa, tako da ne znamo postoje li i ove godine. Ovo se opadanje broja stanovnika može dovesti i u vezu sa spaljivanjem Požege 1569. godine od strane hajduka.³⁴

Kako je ovo posljednji popisni defter koji imamo na raspolaganju, sa sigurnošću se ne može govoriti o daljnjem toku razvoja, ali uzevši u obzir podatak da je Požega 1624. godine imala od tisuću kuća i davala do tisuću vojnika, vidi se da se grad i dalje razvijao i rastao.³⁵

Kod Kempfa se nalazi tvrdnja »...da je za Turaka pripadalo pod gradski teritorij Požege i više sela kao što su: Drškovci, Emovci, Vidovci, Arslanovci, Komušina i Seoci«, da su ta sela »... bila sastavni dio Požege, pa otuda njena veličina brojem kuća i stanovništva«. ³⁶ Međutim, ta tvrdnja nije točna, jer se po defterima vidi da su sva te sela popisana svako za sebe, a ne kao dio grada.

Gradske četvrti – mahale

Vidimo, dakle, da se broj stanovnika u prvim godinama nakon prelaska grada u ruke Turaka smanjivao, te da su nastale velike promjene u sastavu tog stanovništva. U prva dva deftera uneseno je samo kršćansko stanovništvo, jer, kako je već rečeno, stalno nastanjenoga muslimanskog stanovništva nije ni bilo. Ovo stanovništvo predstavljali su činovništvo i vojska, a oni nisu ni bili upisivani u deftere. Godine 1540. Požega je naznačena kao varoš, a njezino stanovništvo kao džemat s knezom Ivanišem, sinom Antola. Nakon četiri godine Požega se upisuje kao selo-varoš, koje ima svoga kneza Mikloša i tekliča Matijaša. Stanovnici uživaju određene povlastice, na primjer, plaćanje filurije umjesto džizije, upravo zato da bi ostali na svojim mjestima. Domaćega muslimanskog stanovništva još nema, nego je došlo sa strane, a da postoji, vidi se iz mnogobrojnih bilješki o čiflucima. Za neke od posjednika izričito se navodi da su nastanjeni u Požegi.

U jednoj od bilježaka spominje se i prvi put jedan četvrt-mahala mustahfiza (mahalle-i hisar eri).^{36a} Ta se mahala mogla nalaziti u tvrđavi ili, što je vjerojatnije, u njezinoj neposrednoj okolini, jer se u toj mahali nalazio i jedan vrt za koji u tvrđavi nema mjesta. Mahala Hisar spominje se 1565. godine.

U popisu iz 1565. godine Požegu susrećemo kao naselje sa statusom kasabe i višestruko povećanim brojem stanovnika. U ovoj godini zabilježene su sljedeće muslimanske četvrti:

³⁴ I. Mažuran, nav. rad, 181.

³⁵ T. Smičklas, Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, I, Zagreb, 1891., 28.

³⁶ J. Kempf, nav. djelo, 164.

^{36a} M. Sertoglu kaže da termin »hisar eri« označava osakaćene ili islužene janjičare, koji više ne mogu sudjelovati u vojnik pohodima, te služe u tvrđavama, ili janjičare koji su iz odžaka udaljeni zbog kakve krivnje.

- Mahala džamije uzvišenoga gospodara (Mahalle-i cami-i hazret- hudaven-digar) - 66 kuća i jedan stanovnik za kojeg nije upisan stupanj srodstva s domaćinom (hemdem);
- Mahala džamije pokojnog Jahja-paše (Mahalle-i cami-i serif merhum Yahya-pasa) - 49 kuća.

Pet mahala formirano je uz mesdžide, objekte manjeg opsega:

- Mahala mesdžida krojača Hasana (Mahalle-i mescid-i derzi Hasan) sa 93 kuće;
 - Mahala mesdžida pisara Muslihuđina (Mahalle-i mescid-i katib Muslihuđin) sa 86 kuća;
 - Mahala mesdžida Bali-age (Mahalle-i mescid-i Bali Aga) - 63 kuće;
 - Mahala mesdžida Kejvan vojvode (Mahalle-i mescid-i Keyvan voyvoda) sa 54 kuće i
 - Mahala mesdžida Alije, sina Balijevog (Mahalle-i mescid-i Ali b. Bali) - 33 kuće.
- Postoji još i kvart azapa sa 27 kuća.

Kršćani su upisani kao skupina (cemaat), a na čelu im je knez Paval, prešlac. Posebno je uvedena skupina od 5 kuća martolosa, koji su također kršćani.

Godine 1579. broj muslimanskih mahala porastao je na deset. U odnosu na navedene, više se ne spominje Mahala terzije Hasana, niti Mahala azapa, a pojavljuju se četiri nove:

- Mahala druge carske džamije (Mahalle-i cami-i serif-i hassa diger) sa 51 kućom;
- Mahala mesdžida Hadži-Džafera (Mahalle-i mescid-i hac Cafet), 24 kuće;
- Mahala Orljava (Mahalle-i Orlava) sa 24 kuće;
- Mahala mesdžida Hadži-age (Mahalle-i mescid-i Haci Aga) - 41 kuća.

Zanimljivo je da, izuzevši popis iz 1540. godine, korezidenti, neoženjeni, nisu uopće navođeni u popisima. Jedino je 1579. godine kod kršćana upisan Ivko, brat Đure dulgera. To je stoga što oni poreze nisu plaćali po glavi, već po kući.

Postoje i dvije kršćanske mahale, s tim što sada nije upisana mahala martolosa, nego su kršćani razdvojeni u dvije skupine, jedna sa 30, a druga sa 23 kuće. Za ovu drugu skupinu naznačeno je da su to katolici koji stanuju na mukata-zemljištu, za koje plaćaju zamjenu za džizju odsjekom, pa su vjerojatno zbog toga i popisani posebno. Kršćanima je na čelu knez Mihal s dva teklića - Matijašem i Stepanom.

Grad je i u ovom popisu uveden kao kasaba.

Mahala džamija uzvišenoga gospodara. Ova se mahala formirala oko džamije podignute u sultanovo ime, a kako se u ime sultana podiže prva džamija u svakome mjestu, ovo bi bila džamija sultana Sulejmana.^{36b} Međutim, budući da u defteru nema nikakvih tragova bilo o gradnji džamije, bilo o njezinu vakufu, a na osnovi podataka koje pružaju drugi izvori,³⁷ vidi se da je ova džamija uspos-

^{36b} Ove džamije su zapravo građene iz državne blagajne, a u ime vladajućeg sultana. Na Balkanu nema nijedne džamije koja bi bila izgrađena iz privatne sultanove riznice.

³⁷ Z. Horvat-I. Mirnik, nav. djelo, 139.

tavljena od nekog već postojećeg objekta, u ovom slučaju od crkve. Kako je najveća crkva u Požegi od dolaska Turaka bila crkva Svetog Duha, ona je pretvorena u glavnu gradsku džamiju u vremenu između 1545. godine, kada nalazimo u Požegi isključivo kršćansko stanovništvo i ni jednoga sakralnog objekta islamske provenijencije, i 1565. godine, kada je u Požegi izrazito prevladalo muslimansko stanovništvo, pa su i potrebe za tim objektima narasle. Crkva je bila franjevačka, u sklopu samostana, podignuta potkraj 13. stoljeća. Godine 1545. spominje se u defteru kao crkva.³⁸ E. Fermendžin je spominje kao »raskošnu džamiju Šerklot a zvonik joj je pretvoren u munaru«.³⁹ Isti naziv džamije susreće se i u Putopisu E. Čelebija.⁴⁰

Godine 1579. ubilježena je pod nazivom Časna džamija uzvišenoga gospodara, koji okreće svijet. Ima 57 kuća, što znači da je broj kuća nešto manji nego prije 14 godina.

Mahala džamija pokojnog Jahja-paše. Jahja-paša ili Jahja-beg se u defteru iz 1565. godine, kod popisa vakufa za ovu džamiju, spominje kao sandžak-beg Požege.⁴¹ Naknadno je iznad reda dodano »bivši«. Ovaj Jahja-paša dosad nije bio spominjan kao sandžak-beg Požege. Prema interno uspostavljenoj listi požeških paša, moguće razdoblje u koje bi se mogao smjestiti jest između 1546. i 1550. godine, između Bali-bega Malkočevića i Ulama-bega. U to ranije vrijeme mogla bi se datirati i izgradnja ove džamije. Gradnja džamije je i inače bila neka vrsta neslužbene dužnosti sandžak-bega i ostalih više funkcionara, pogotovo ako u mjestu nije bilo takvih objekata.

Ova je mahala bila jedna od manjih 1565. godine, a 1579. godine broj kuća smanjio se na 37, s još dvije novoupisane.

Mahala mesadžida krojača Hasana. Što se tiče graditelja ovog objekta, ne može se reći ništa pouzdano, jer se podaci koji postoje u defteru ne mogu provjeriti i negdje drugdje.⁴² Pisar je ista zanimanja ponekad upisivao na više načina, pa nije jasno je li riječ o istim ili različitim ljudima.⁴³

Godine 1565. ovo je bio najveći kvart sa 93 kuće. A godine 1579. četvrt pod ovim nazivom uopće se ne susreće. Sudeći po imenima nekih domaćina, moglo bi se

³⁸ OIS 1/19.

³⁹ Z. Horvat-I. Mirnik, isto, 139.

⁴⁰ E. Čelebi, Putopis. Odlomeci o jugoslavenskim zemljama (prevod, uvod i komentar H. Šabanović), Sarajevo, 1979., 239.

⁴¹ OIS 105/14.

⁴² Iz nekoliko bilježaka može se pretpostaviti da bi to možda mogao biti Hasan, sin Abdullaha, stanovnik Mahale Carske džamije, koji uživa prihode jednog vrta, jednog vinograda i jedne livade, zajedno s drugim osobama i samostalno prihode jednog vinograda od tri dunuma (OIS 105/13). Tu se on navodi kao derzi Hasan, sin Abdulaha. Postoji i jedan Hasan, sin Abdulaha, u Mahali Kejvan vojvode, ali je njegovo zanimanje ubilježeno drugim izrazom.

⁴³ Jednom je upotrijebljena turska riječ »terzi«, a drugi put arapska »el-hayyat«. Pisar ovog deftera je, najvećim dijelom, zanimanja upisivao arapskim riječima (el-hayyat, el-kasab i sl.), pojedina i turskim i arapskim (halvacı, el-halvai), te neka samo turskim (boyacı, degirmenci) ili samo perzijskim riječima (cilingir). Također je različito pisao i pojedine epitete: lenk, al-a'ma mecnun, kôşe, yelkovan, itd.

pretpostaviti da se razdvojila na dvije mahale: Mahalu druge carske džamije i Mahalu mesdžida hadži-Džafera, sa 51 i 24 kuće.

Mahala mesdžida pisara Muslihuddina. O pisaru (katib) Muslihuddinu ima malo podataka. Nema ga upisanog među stanovnicima Požege, što znači da je imao neki veći rang, o čemu svjedoče i posjedi koje je imao.⁴⁴ Iz bilježaka saznajemo da je pored mesdžida sagradio i posebnu zgradu koja je služila kao škola (muallimhane).

Kako se ova dva objekta ovdje spominju u mahali Hisar, znači da se mahala oko ovog mesdžida nalazila u blizini tvrđave i da joj je to bilo popularno ime. U prilog tome govori i činjenica da su 1579. godine trećina domaćina članovi tvrđavske posade, dok u ranijem defteru kao stanovnici prevladavaju zanatlije. Sa 86 kuća u 1565. godini bila je jedna od većih mahala, a to je ostala i kasnije, iako se broj kuća smanjio na 67.

Mahala mesdžida Bali-age. Što se tiče Bali-age, tu također možemo samo pretpostavljati. Sudeći po tituli aga, bio je jedan od vojnih zapovjednika manjih formacija, na primjer, džemata, što je jednako 10 oda ili 100 vojnika. U defterima iz 1545. i 1565. godine javlja se nekoliko osoba s ovim imenom i titulom, tako da se ne može znati koja je od njih graditelj mesdžida. U svakom slučaju, morala je to biti ekonomski jača osoba, na određeni način vezana uz Požegu.⁴⁵

Godine 1565. imala je upisane 63 kuće, a 14 godina kasnije ima ih 40. Kako se u bilješkama, u kojima se registriraju nove kuće »sagrađene na mjestu preostalom od nevjernika«, za više domaćina navodi da uz kuću i dvorište imaju i baštu u blizini rijeke Orljave (nehr-i Orlava kurbunda), ova se mahala može sigurnije ubicirati.

Mahala mesdžida Kejvan vojvode. U ovom defteru ne spominje se ni jedan Kejvan vojvoda, dok se u prethodnom jedan Kejvan vojvoda javlja kao posjednik čifluka, koji se dijelom nalazio na bivšim posjedima despota Stefana Berislavića. Osim mesdžida, u ovoj se mahali nalazi musalla ili namazgah, otvoreni prostor za obavljanje molitve petkom i bajramom za veći broj ljudi.

⁴⁴ Vidi se da je živ i 1579. godine. U jednoj bilješci iz 1565. g. navodi se da uživa prihode jedne livade u blizini rijeke Orljave i bašte u Mahali Hisar, koja se nalazi između škole (muallimhane) i mesdžida koji je sagradio spomenuti (OIS 105/13). Kao njegov mulk upisan je jedan vinograd od 1 dunuma u okolini Požege, kao i još jedan drugi vinograd od 2 dunuma u selu Donja Komušina (OIS 11/213), i vinograd također od 2 dunuma u selu Selce (OIS 11/215). U sumarnom defteru iz 1569. godine upisan je na istog Mevlana Muslihuddina mlin na mezri Lipa.

⁴⁵ U defteru iz 1545. godine (OIS 1/25, 26) javlja se jedan Bali-aga kao posjednik mezri Goduše i Opatovci, te zemina Dragoševo, s jednim mlinom koji je kasnije prodao požeškom sandžak-begu Muradu. Na drugome mjestu (isto, 24) javlja se Bali-aga, zapovjednik bešlija u Stonom Biogradu, kao posjednik mezre Iverište, pripada Požegi, koja je ranije bila u posjedu despota Stevana Berislavića. Mezra je bila dodijeljena drugim osobama, ali se pokazalo da je Bali-aga dobio tapiju prije njih, pa se vraća njemu. Sad Bali-aga traži da mu se dodijeli, uz, na vlastitu inicijativu povećan resm-i tapu, i susjedna mezra Vrdankovci?, koja je pripadala istim osobama, da ne bi bilo nesporazuma oko razgraničavanja posjeda.

Jedan Bali bôlûkbasi javlja se kao posjednik mezre Lakušje, zajedno s Aijjom Arnautom (OIS 1/24).

Godine 1565. ima 54 kuće, a 1579. godine 33.

Mahala mesdžida Alije, sina Balijevo. U defteru iz 1565. godine, kao i u sumarnom defteru iz 1569. godine, javlja se više osoba s ovim imenom.⁴⁶ Ne može se zasad utvrditi da li se radi o jednoj istoj osobi, te da li je neka od tih osoba graditelj ovog mesdžida. Oba imena (Ali, Bali) pojavljuju se u ovo doba vrlo često. Godine 1565. ima 33 kuće, a 1579. 40 kuća. S obzirom na to da se Ali b. Bali 1579. spominje kao hadžija, što nije bio ranije, znači da je bio živ u vrijeme prethodnog popisa.

Mahala azapa. O ovoj mahali nema nikakvih podataka. Spominje se samo 1565. godine, kada je imala 27 kuća. Kasnije se azapi spominju samo pojedinačno u drugim mahalama.

Azapi su se nalazili u sastavu posada svih graničnih tvrđava, kao lako pješništvo.⁴⁷ To što se ne javljaju u sljedećem opširnom defteru ne znači da ih nema, već da su popisani u posebne deftere posade. Godine 1586. u požeškoj tvrđavi postojale su 4 ode azapa ulufedžija i 4 džemata azapa timarlija.⁴⁸

Kršćani varoši Požega. Oni nisu popisivani po četvrtima, već kao skupina (džemat) stanovnika varoši, tvrđavskog podgrada, jer su se zadržali na istome mjestu na kojem su bili i prije dolaska Osmanlija. Godine 1540. upisano je 47 kuća sa 15 korezidenata, 1545. godine ima, sa 4 udovička domaćinstva, 53 kuće, a 1565. godine 70 kuća, od čega je 10 udovičkih. Uza skupinu martolosa ima ih 75 kuća. Godine 1579. popisuju se u dvije grupe, i to prva sa 30 kuća, a druga sa 23 kuće.

Mahala martolosa. I ova se mahala javlja samo u popisu iz 1565. godine. Martolosi se kao članovi posada tvrđava požeškog sandžaka, međutim, spominju u svim postojećim defterima, tako da ih je i 1579. godine bilo u drugim tvrđavama, a u požeškoj nije.

Godine 1565. u Požegi ih ima 5 kuća.

Po podacima sljedećeg popisa iz 1579. godine, u Požegi se javljaju četiri nove mahale:

Mahala druge carske džamije. Izgleda da je ova mahala formirana dijelom od bivše Mahale terzije Hasana. Nastala je oko novog objekta koji se prije nije javljao u defterima. Budući da nema nikakvog spomena o gradnji u popisu, moguće je da je, kao i prva carska džamija, uspostavljena od nekog već postojećeg objekta, a zbog povećanja postotka muslimanskog stanovništva. Osim toga, neki objekti (kuće) i pojedini stanovnici Mahale carske džamije i Mahale mesdžida Kejvan vojvode sada su upisani u ovoj mahali, tako da je ona formirana od dijelova više okolnih mahala. To bi bila džamija Selimija.

⁴⁶ Jedan Pir Ali, sin Balija, upisan je 1565. godine kao stanovnik Mahale mesdžida derzi Hasana, a jedan Ali b. Bali, hasurdžija, u Mahali Jahja-pašine džamije. Također se jedan Ali, sin Balija, javlja u sumarnom defteru kao aga azapa u Požegi u godinama 1572./3. (980/81), kada mu je dodjeljen timar od 6.000 akči, zatim mu je taj timar sljedeće godine oduzet, 1575. opet vraćen, a onda definitivno oduzet (OIS 106/34).

⁴⁷ H. Šabanović, Turski izvori..., 606.

⁴⁸ A. Handžić, Prilog istoriji starih gradova..., 332.

Ima 51 domaćinstvo.

Mahala mesdžida Hadži-Džafera. Izgleda da je ova mahala, koja se javlja 1579. godine, nastala također pregrupiranjem dijelom starih mahala, dijelom nove gradnje. Osnivač mesdžida i njegov imam nose isto ime i počasnu titulu, pa bi mogla biti vjerojatna pretpostavka da je riječ o istoj osobi.⁴⁹

Rečene godine ima 24 domaćinstva.

Mahala mesdžida Hadži-Age. I ova se mahala prvi put javlja 1579. godine, kada ima 41 domaćinstvo. Drugih pojedinosti o njoj nema.

Mahala Orljava. Ovo je jedina mahala koja se nije oformila oko nekog sakralnog objekta. Razlog tome je to što je vjerojatno bila nešto udaljenija od gradske jezgre, prema rijeci Orljavi, a možda ipak blizu neke mahale koja takav objekat posjeduje.

Godine 1579. imala je 24 domaćinstva.

Činjenica da se više ne spominje Mahala mesdžida terzije Hasana ne znači da taj mesdžid više ne postoji, nego da se njegova mahala utopila u okolne, bilo spontano, gradnjom nekoga značajnijeg objekta u blizini spomenutog mesdžida, bilo administrativnim mjerama. Mahale se nisu obavezno formirale oko svakog sakralnog objekta, nego oko onoga koji se pokaže najpogodnijim. Iako su postojale i mahale bez njih, sakralnih objekata, najčešće mesdžida, bilo je puno više nego mahala. To se vidi i po broju imama upisanih u defteru, kao i u popisu vakufa.

Mahala katolika. Ova se mahala javlja 1579. godine kao druga kršćanska mahala u Požegi. Stanovništvo obje mahale je katoličko, a razlog tome što su popisani odvojeno je to što su nastanjeni na zemljištu koje je Mustafa-paša uvakufio za popravke i održavanje česme i vodovoda kod već spomenute Jahja-begove džamije. Samim tim oni u pogledu poreza imaju drugačije obveze. Da su oni zapravo sastavni dio grupe kršćana popisane u prvoj mahali vidi se i po tome što ovi prvi imaju kneza i dva teklića, a druga ih skupina nema. Pretpostavka je da ovi zastupaju obje skupine.

Stanovnici ove mahale smješteni su u 23 kuće.

I u poreznom popisu iz 1581. godine, koji se vodi pod naslovom »Defter vlaških poreza«, iako je posrijedi džizja, ove dvije kršćanske mahale upisane su ovako razdvojeno, s time što ovi drugi i dalje plaćaju odsjekom zamjenu za džizju.

S obzirom na spomenuti podatak kod Smičiklasi, da je Požega po turskom popisu iz 1624. godine imala do tisuću kuća, grad je i dalje rastao i širio se. Ipak, iako je od zadnjeg popisa prošlo dovoljno vremena da bi se stanovništvo grada moglo udvostručiti, taj se podatak čini malo pretjeranim, pogotovo ako znamo

⁴⁹ Međutim, u popisu mulkovnih zemalja u drugom defteru (OIS 11/213) javlja se i Hadži Džafer, trgovac, posjednik vinograda od 1 dunuma, te suvlasnik čifluka s janičarom Hidrom.

da je u posljednjim godinama 16. i prvim godinama 17. stoljeća izbilo više nereda i pobuna, a hajduci i razbojnici su upali u samu Požegu.

Kod ovog je podatka, čini se interpretacija pogrešna, što je kod Smičiklasi vrlo često. Taj podatak daje mletačko-dalmatinski opis bosanskog pašaluka, a odnosi se na Požegu s okolicom. Prema tome, Požega je najveći broj stanovnika mogla imati potkraj 16. i u početku 17. stoljeća, a daljnja povećanja nisu bila prevelika.

Evlija Čelebija u svom Putopisu ne daje detaljne podatke o veličini grada. Na žalost, izvora koji bi pružili najviše podataka u ovome stoljeću nemamo, pa se zato ne može više ni reći ništa pouzdano.

BROJ DOMAĆINSTAVA				
<i>Muslimani</i>	1540.	1545.	1565.	1579.
Mahala mustahfiza	–	Broj nije upisan	–	–
Mahala carske džamije	–	–	66	57
Mahala Jahja-pašine džamije	–	–	49	38 + 1 prazna kuća
Mahala mesdžida darzi Hasana	–	–	93	–
Mahala mesdžida Katiba Muslihuddina	–	–	86	67
Mahala mesdžida Bali Age	–	–	63	40
Mahala mesdžida Kejvan vojvode	–	–	54	33
Mahala mesdžida Alije b. Balijevog	–	–	33	40
Mahala azapa	–	–	27	–
Mahala druge carske džamije	–	–	–	52
Mahala mesdžida Hadži-Džafera	–	–	–	25
Mahala mesdžida Hadži Age	–	–	–	41
Mahala Orjjava	–	–	–	24
<i>Kršćani</i>	1540.	1545.	1565.	1579.
Džemat kršćana.	47+15 korezidenata	49+4 udovička	60+10 udovičkih	–
Mahala martolosa	–	–	5	–
Mahalle-i geberan	–	–	–	29+1 korezident
Mahalle-i geberan-i Frenk	–	–	–	23

Etnički i konfesionalni sastav

Za razliku od konfesionalnog sastava, koji je prilično jasno naznačen, etnički sastav stanovnika ovog područja teško je odrediti, jer je ono, kako je već rečeno, predstavljalo i područje značajnih migracija. Osim domaćeg stanovništva, tu su prije svega novi gospodari, Osmanlije koji su i sami različitog etničkog porijekla, zatim ima određeni broj Mađara, vlaškgoga stočarskog stanovništva i drugih manjih skupina. U gradovima se te skupine nekad popisuju odvojeno, ako su

veće, na primjer, *Mahalle-i Srf* u Osijeku 1565. godine ili *Mahalle-i Macar* i *Mahalle-i Srf* u Erdudu 1579. godine. Na pojedinim je mjestima naznačeno i porijeklo upisanih osoba, ali to nije uvijek pravilo.

Što se tiče konfesionalnog sastava, tu se prilikom određivanja najčešće oslanja na imena, međutim, to nije apsolutno siguran putokaz, jer su neka imena zajednička u različitim konfesijama. Ipak se na osnovi defterskih zabilježaka, sustava poreznog opterećivanja, pa i na osnovi etničkog porijekla, ovaj sastav može odrediti nešto točnije.

Spomenuti podaci N. Moačanina daju omjer najvećih etničkih i konfesionalnih grupa u sandžaku. Pri tome on kao etničku grupu promatra i muslimane, smatrajući da je njihovo etničko izdvajanje već počelo, te poistovjećuje Hrvatske i katolike, i Srbe i pravoslavne.

Ovim su promjenama u etničkom i konfesionalnom sastavu bili podložni i selo i grad podjednako, s time što je islamizacija, kao faktor promjene konfesionalne strukture, bila nešto jača u gradu nego na selu, premda je i tu bila prisutna.

Godine 1540. u Požezi je popisano 47 kuća kršćana sa 15 korezidenata i 4 kuće musellema. Musellema požeške tvrđave, osim u samom gradu, bilo je i u nekoliko okolnih sela i svi su bili kršćani. Kako nije drukčije naznačeno, vjerojatno je riječ o autohtonom življu. U gradu se spominju dvojica muslimana, za koje se opet može tvrditi da su stranog porijekla. Ovo je razdoblje kada tek započinje islamizacija u ovom kraju, a time se i svaki novoislamizirani stanovnik može prepoznati, jer, po ustaljenom običaju, ne navodi kršćansko očevo ime, nego ga pokriva eufemizmom Abdullah, »rob Božji«. Godine 1540. zabilježen je samo jedan novi musliman u okolici Požege, Mahmud sin Abdullah u selu Stražeman. Kako je na njegovo ime upisano i nasljedstvo, sa sigurnošću se može reći da je on domaći čovjek.

Godine 1545. susrećemo se s gotovo istim brojem kuća, a time, vjerojatno, i stanovnika. Skupina od 53 kuće, od kojih su 4 udovičke, ima ne čelu kneza s jednim tekličem. Te je godine upisan velik broj domaćinstava koje ne susrećemo u ranijem defteru, dok nekih ranijih više nema. Sudeći po imenima, riječ je o katoličkom stanovništvu. Znači da migracije traju još uvijek u većem opsegu, ali u defteru nemamo podataka odakle bi moglo doći ovo stanovništvo. Može se pretpostaviti da je došlo iz okolnih sela, jer je grad sigurnije područje.

Od muslimanskog stanovništva, koje je ubilježeno kod popisa čifluka, većina ih je i dalje sa strane. Za dvojicu je porijeklo decidirano naznačeno: Arnaut Ali i Bosanac Jusuf.⁵⁰ Među uživaocima čifluka, za koje nije naznačeno jesu li svi stanovnici Požege, nalazi se i sedam novih muslimana. Zanimljivo je da je jedan od njih knez (knez Sinan nam sipahi),⁵¹ pa to možemo registrirati i kao prvi spomen islamizacije stočarskoga zapovjedničkoga kadra.

Sljedeći defter, kako znamo, potječe iz 1565. godine. Kako je vremenski razmak između ova dva deftera prilično velik, to više što su promjene nastajale gotovo

⁵⁰ OIS 1/19.

⁵¹ OIS 1/22.

svakodnevno, ne možemo ih postupno pratiti, već ih nalazimo kao rezultat u ovom defteru.

Činjenica da je te godine od 70 kuća 10 udovičkih govori da su ti ljudi najvjerojatnije bili angažirani u vojsci gospodara i tom prilikom i izgubili živote. Upisano je i 5 kuća martolosa. Za jednog od njih naznačeno je da potječe iz Srijema (Ratko Sremac).⁵²

Za kneza koji je na čelu ove skupine i koji ima 2 teklića, upisano je da je došljak (Paval, prislac).⁵³ Međutim, on također spada u domaće stanovništvo, a ovako je zabilježen zato što je došljak u ovu skupinu iz neke druge slične.

Što se tiče muslimanskih kuća, od ukupno 466 upisanih, 61 je kuća novih muslimana. Dakle, novoislamizirani je gotovo svaki sedmi stanovnik Požege. Ovdje se već može govoriti o muslimanskom stanovništvu domaćeg porijekla. Islamizirani su iz različitih društvenih slojeva – jedan je spahija, dvojica trgovci, jedan mustahfiz, jedan bešlija, šest krojača, dva piara, dva sarača, jedan kovač, jedan slastičar i jedan oslobođeni rob, tako da je teško donijeti sud o povodu njihova prihvaćanja nove vjere. Jedan od neofita je čak i imam, što je vrlo neobična pojava. Jedan je hodža-učitelj, a jedan hadžija.⁵⁴ Islam je primila i jedna žena. Svi su oni kao ime oca naveli ime Abdullah, a samo je jedan naveo očevo kršćansko ime (Ferhad, sin Cvetka).⁵⁵ Većina od njih dobila je kuće, a uz njih dvorište i vrt. Kuće su sve sagrađene na mjestima preostalim od ranijih vlasnika, kršćana.

Za osmoricu domaćina naznačeno je da potječu iz Bosne. Bosanci se inače često susreću u ovim defterima. To je i logično, s obzirom na i geografske i administrativne veze Bosne i Slavonije. Ima ih velik broj ne samo po gradovima, nego se vrlo često susreću i po selima. Oni su ti koji od najranijeg razdoblja osmanske vlasti predstavljaju domaće, slavensko, muslimansko stanovništvo u ovim krajevima.

S obzirom na to da je kao stanovnik Požege ove godine upisan i jedan *sejjid*, što znači potomak poslanika Muhammeda, može se reći da je tu bilo i stanovnika arapskog porijekla.

Godine 1579. nemuslimansko stanovništvo popisuje se odvojeno u dva kvarta, a i u tzv. poreznom popisu vlahu sandžaka Požega, dvije godine kasnije, ponovno su popisani odijeljeno, jer su zadržali isti status. Sudeći samo po imenima, izgleda da je posrijedi katoličko stanovništvo u obje grupe, premda je samo za drugu grupu izričito navedeno da su katolici. Ova druga skupina od 23 kuće stanuju na mukata-zemljištu uvakufljenom za popravljjanje česme i vodovoda koje je Mustafa-paša doveo do Jahja-begove džamije. Oni ne plaćaju resm-i kapu, već zamjenu za džizju odsjekom. Resm-i kapu plaća prva skupina, osim kneza. Za ove se može tvrditi da su domaće katoličko stanovništvo, dok se za drugu skupinu može pretpostaviti da su ili netom naseljeni na tom zemljištu, ili su, također kao domaće stanovništvo, promijenili svoj porezni status promjenom statusa zemljišta. Mislimo da je riječ o ovome drugome, s obzirom na

⁵² OIS 105/12.

⁵³ Isto, 12.

⁵⁴ OIS 105/10 i 8.

⁵⁵ OIS 105/9.

to da bi pad broja kršćanskih kuća u međuvremenu između ova dva deftera bio enormno velik.

Za trojicu domaćina naznačeno je da su došljaci, jedan je Bosanac, a jedan vlah. Vlah je upisan u drugoj skupini (geberan-i Frenk).⁵⁶

Što se tiče muslimanskog stanovništva, tri su domaćina Bosanci, a jedan je Arnaut. Budući da je u prethodnom defteru upisan veći broj Bosanaca, pitanje je što se dogodilo s njima. Vjerojatno su oni u ovom popisu tretirani kao domaće stanovništvo, a porijeklo se navodi samo za novodoseljene.

Dvadeset domaćina je islamizirano u prvom koljenu, a samo jedan navodi kršćansko ime oca.

U ovom defteru primjećujemo određeno ustaljivanje. Uočava se da je sada postotak islamiziranih manji, a to se vidi i po podacima za sela, pa se može zaključiti da je val masovne islamizacije na prolasku. Pojedinačnih će slučajeva biti svakako još, ali to neće biti intenziteta pedesetih, šezdesetih i sedamdesetih godina 16. stoljeća. To se odnosi kako na grad, tako i na selo.

Stanovništvo kasabe bilo je, kako se vidi iz deftera, mješovito i etnički i konfesionalno. Ipak, prevladavaju dvije brojnije skupine – domaće stanovništvo koje je katoličko, te muslimani kojih ima i domaćeg i stranog porijekla: Hrvati, Bosanci, Arnauti, Mađari, Turci i drugi. Pojedini istraživači čak smatraju da među muslimanima ovih krajeva nije bilo mnogo doseljenika, već da su oni bili starosjedioci na tom tlu.⁵⁶ U Požegi se nije, izgleda, u većoj mjeri naseljavalo vlaško-stočarsko stanovništvo, a s tim u vezi uspostavlja se požeška eparhija, ali, uglavnom, u okolnim selima.⁵⁷

Vrlo su značajni podaci koje defteri daju za čitav sandžak i tek njihovim uspoređivanjem dobiva se stvarna slika etničkih i konfesionalnih odnosa u požeškom sandžaku.

Socijalna struktura stanovništva Požege

Kako god su dolaskom Osmanlija nastupile velike promjene u demografskom razvoju, te etničkoj i konfesionalnoj strukturi, isto se to zapaža i kod socijalne strukture stanovništva Požege. Drugi civilizacijski sustav donio je i svoje potrebe, drukčije privredne, kulturne i ostale sadržaje, različite nove običaje; sve to uz opstanak onih starih kategorija koje su se pokazale korisnima, a u skladu sa šeriatom. Na taj je način nastalo veliko šarenilo, koje je, međutim, davalo određenu specifičnost ovim i ovakvim gradovima, među kojima ni Požega nije bila izuzetak.

Susreću se ljudi različitih društvenih slojeva, od kojih pripadnici onoga najvišega nisu ni upisivani u deftere: sandžak-beg, njegovi suradnici, kadija, njegova

⁵⁶ OIS 10/16.

⁵⁶ S. Pavičić, Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i gradova u Slavoniji, Djela JAZU 47, Zagreb, 1953., 241.

⁵⁷ I. Mažuran, nav. rad., 108.

pratnja i sl. Nasuprot ovim visokim ličnostima, registriran je u defteru i jedan oslobođeni rob 1565. godine.

Pri popisu najprije su uvedeni najugledniji građani, a to su obično bili spahije, ulema, vojska, odnosno vojni zapovjednici itd. Mnoge su spahije bili upisani kao stanovnici Požege, što znači da nisu stanovali na svojim lenima. Ta su lena mogla biti u okolici, ali i dalje. U okolici grada nalazio se veći broj sitnih posjeda, čiji uživaoci nisu bili spahije, već pripadnici različitih društvenih grupa. Veličina tih posjeda bila je različita, od sasvim malih pa do velikih, a obično je navođena u dunumima ili opisno: otprilike koliko tri baštine (tahminen üç bastinalik yer), koliko uzoru dva pluga (za dan) – (iki plug kifayet edecek yer),⁵⁸ livada od pet kola trave (tahminen bes arabalik cayir),⁵⁹ njiva obradiva za tri dana (üç günlük mikdari tarla)⁶⁰ itd.

Ovo, kao i ostalo stanovništvo, nalazimo upisano po kvartovima u kojima su stanovali. Kako je rečeno, muslimansko stanovništvo gradova nije plaćalo rajinske poreze, ako nije obrađivalo zemlju na periferiji grada, pa se zbog toga grad i smatra snažnim sredstvom islamizacije. Ako je to stanovništvo i obrađivalo zemlju, ono opet nije dobivalo rajinski status, nego je samo davalo ušrove i resmove. Kršćansko stanovništvo je te poreze plaćalo, bez obzira na to je li se bavilo nekim zanatom ili nije. Jedino ako su bili uključeni u esnafe, bili su muaf.⁶⁰

Prvi popisi pružaju malo podataka o socijalnoj strukturi, međutim, u kasnijim ih nalazimo vrlo mnogo. Ipak, i u ovima se stanovnik često navodi samo svojim imenom i imenom oca, ili čak i porodičnim imenom, što se susreće u to doba samo kod kršćana. Za neke primjere kod muslimana (Yenicerizade, Hatibzade, Hamamcizade) u to vrijeme ne bi se moglo reći da je to pravilo. Ne vidi se što su ti ljudi po zanimanju, jer ono nije naznačeno. Isto tako se neki stanovnici, uza svoje vlastito ime, upisuju i po nekim dominantnim osobinama, manama i sl. Sa stanovišta popisa najbitnije je da se ne ispusti neki porezni obveznik, pa će popisivač nastojati posve sigurno razlikovati ljude jedne od drugih. Ako dva čovjeka imaju isto ime i isto zanimanje, potrebno je naći neki epitet koji će naznačiti da nije posrijedi ista osoba. Epiteti se kreću u rasponu od fizičkih (slijep, hrom, reumatičar i sl.) do duhovnih nedostatka (prevarant, prevrtljivac, lud itd.).

Za određene ljude navodi se da su nestali (tebeh-hor), pa se uz njihova imena ne navodi ništa drugo, vjerojatno dok se ne sazna što se dogodilo s njima.

1. VOJSKA I PREDSTAVNICI VLASTI

U ovim popisima podatke o predstavnicima vlasti gotovo da i ne nalazimo, izuzevši zabilješke o vakufima pojedinaca. U prvom se popisu spominju sandžak-bezi Arslan-beg, Murat-beg i Bali-beg, te Mehmed-beg Jahjapašić, pri-

⁵⁸ OIS 1/19.

⁵⁹ Isto, 23.

⁶⁰ OIS 105/61.

^{60a} A. Handžić, O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI. v., POF XXVIII-XXIX/1978/79.

likom upisa njegovih mulkovnih dobara, koja će prerasti u vakuf i kao takva se susreću u svim ostalim defterima. Godine 1565. ponovno nailazimo na spomen Bali-bega Maškočevića (spominje se vila u kojoj je stanovao).⁶¹ Zatim se spominje Ulama-paša, takoder sandžak-beg Požege, po tekiji koju je sagradio,⁶² zatim Jahja-beg, po svojoj džamiji. U defteru iz 1579. godine nailazi se na požeškog sandžak-bega Ahmed-bega.⁶³ U sumarnom defteru nalazi se upisan has požeškog mir-i live, koji se 1569. godine nalazio u ruci Ali-bega. U nakadno upisanim bilješkama spominju se Mehmed-beg, Hizr-beg 1572., te Sinan-beg 1573. godine, kao uživaoci toga hasa.⁶⁴

U Muhimme-defterima spominju se sljedeći požeški sandžak-bezi: 1556.-7. Bali-beg, 1559. godine Veli-beg, a prije njega Halil-beg. Godine 1572. kao sandžak-beg spominje se Mehmed-beg, a zatim Nesuh-beg. U razdoblju 1579.-81. na ovom je položaju Ferhad-beg, 1597. Ibrahim-beg, a 1598. Hasan-beg. Poznata su imena i ostalih upravljača ovog sandžaka, odnosno većine njih, na osnovi drugih izvora i radova Bašagića, Kreševljakovića, zatim Sejahatname E. Čelebije itd.

Što se tiče kadija, o njima ima sasvim malo podataka. U poreznom popisu vlaha iz 1581. godine, na kraju popis nahije Požega, stoji pečat i potpis požeškoga kadije Mehmeda, sina Hasanovog, pod čijim je nadzorom popis izvršen. U jednom dokumentu koji se nalazi u Kadićevoj kronici, spominje se kadija Musa, sin Mahmud-efendije, a u istom dokumentu spominje se i jedan kassam, službenik suda, Šudža' halifa, sin Mahmuda.⁶⁵

Dokument potječe s kraja 1557. godine. Početkom iste godine kao kadija u Požegi spominje se Muhammed, ili Mehmed, sin Balija.⁶⁶

U Fojničkim registama nalazimo odluku kadije Seida, sina Jusufvog, iz ostavinske rasprave pred šeriatskim sudom u Požegi.⁶⁷ Odluka je iz 1584. godine.

U jednom fermanu, upućenom polovicom 1592. godine požeškom sandžak-begu i požeškom kadiji, čija se imena ne navode, donosi se odluka sultana u vezi s ostavštinom jednoga požeškog trgovca, koji je umro u Dubrovniku. Dokument se nalazi u dubrovačkom Arhivu.⁶⁸

Još se u sumarnom defteru iz 1569. godine od viših funkcionara spominju Hajdar, serasker kadiluka Požege i Brod, te Mustafa, čauš alaja spahija požeške live.

Svi ostali dužnosnici očito su timare i zeamete imali u nekom drugom kraju, jer nisu upisani među lenima koja su se nalazila u požeškom sandžaku.

⁶¹ Isto, 13.

⁶² Isto, 13.

⁶³ OIS 10/204.

⁶⁴ OIS 106/4.

⁶⁵ M. E. Kadić, *Tarih-i Enveri*, OIS, knj. II., 46-47.

⁶⁶ H. Kreševljaković, *Sitniji prilozi povijesti Požege pod Turcima*, Novi Behar, god. XIII./1940., br. 24, 339.

⁶⁷ J. Matasović, *Fojnička regesta*, Sremski Karlovci, 1926., 117.

⁶⁸ *Acta Turcarum A I* No. 2.

Što se tiče vojske, o njoj podatke, iako nepotpune, nalazimo u spomenutim opširnim i u sumarnom popisu sandžaka. Međutim, kako vojne posade utvrda koje se nalaze u pograničnom području, što je Požega bila sve do 1600. godine, pa dijelom i dalje, tj. do formiranja Kanjiškog ejaleta, nisu unošene u ove redovne popise, najviše podataka nalazimo u posebnim popisima vojnih posada. Jedan takav defter je i popis alufedžija u gradovima bosanske i slavonske krajine.⁶⁹

U prvom popisu nalazi se malo podataka o vojnoj posadi, iako je logično da je ona u ovom, još uvijek ratnom stanju, bila jedan od važnih faktora održanja osmanske vlasti na netom osvojenom prostoru. Najčešće se spominju posjedi Mehmed-bega Jahjapašića koji se nalaze na požeškom teritoriju. U vezi s njegovim navođenjem javlja se jedno pitanje. Naime, na svakome mjestu gdje je spomenut, on je tituliran kao »poštovani zapovjednik live, neka potraje njegova veličina i uspjeh« (Mir-i liva-i mukerrem dame ikbaluhu, eclaluhu). S obzirom na to da je na početku deftera kao zapovjednik live upisan njegov sin Arslan-beg, mislimo da ta titula izražava poštovanje koje je Mehmed-begu ukazivano ne zato što je bio zapovjednik live, već, kako kaže G. Elezović, što »... ovom prilikom on bi određen još i za glavnog zapovjednika turskih graničnih trupa na tom dijelu granice Ugarske prema Austriji«, a na osnovi podataka koje daje Pečević.⁷⁰ Požeški sandžak-beg je u vojnom pogledu bio podređen smederevskom, a to je upravo bio Mehmed-beg, te spomenuto etiketiranje dolazi najvjerojatnije odatle. Treba imati na umu daje u toku prva faza osvajanja Slavonije, a da je druga, u kojoj će biti osvojeno preostalo područje, tek slijedila.

Osim sandžak-bega, u prvom se popisu spominju još Junus čehaja sa 2 baštine, te Veli čehaja, kojem pripadaju prihodi svih vinograda i mlinova na području grada (varos-i mezkurde kulliyen ne tabii olan baglar ve harabe degirmenler der tasarruf-i Veli kethoda). S obzirom na ovakve prihode, ovaj čehaja je vjerojatno bio zamjenik nekoga visokog funkcionara. Može biti da je bio zamjenik, odnosno zastupnik samog sandžak-bega, jer se ovaj u tom razdoblju najčešće nalazio na bojnopolju.

Upisan je i džemat musellema. Skupinu sačinjavaju samo četiri kuće: Stevana, sina Grgurovog; Matijasa, sina Markovog; Jovaša, sina Jake i Stevana, sina ?. Međutim, u selu Valjevica upisano je još sedam kuća musellema požeške tvrđave. Nisu plaćali nikakav porez. Vidi se da su kršćani vrlo brzo inkorporirani u osmanske trupe kao pomoćni odredi, što je bilo od osobite važnosti baš u tom razdoblju uspostavljanja osmanske dominacije. Osim musellema, u više sela u ovom defteru upisani su i vojnuci; tamo gdje ih je bilo više, upisivani su zasebno od ostalih seljaka. Vojnuka nije bilo u Požegi, što je i razumljivo s obzirom na vrstu djelatnosti koju su obavljali u turskoj vojsci. Njihova je zadaća pretežno bila vezana uz operativne trupe.

U vojničkom defteru za sandžake Smederevo i Požegu iz 1541.-43. godine, u kojem su popisane posade pojedinih tvrđava ovog sandžaka koje se upućuju u

⁶⁹ BBA Maliyyedem müdevver vasikalar, Defter No. 826, Defter-i resid-i neferat-i liva-i Bosna ve Zacasna ve Pojega (citirano po A. Handžić, Prilog historiji starih gradova...).

⁷⁰ G. Elezović, Turski spomenici, knj. I., sv. 1, Beograd, 1940., 482.

budimsku tvrđavu, zabilježeno je da se upravo iz tvrđave Požega u Budim šalje 10 buljuka bešlija. Među ovim bešlijama 21 je neofit, a jedan od njih je čak zapovjednik buljuka. Sedmorica bešlija su Bosanci, jedan je iz Zvornika, a jedan iz Kamengrada. U buljuku Mehmeda, sina Sulejmana, upisan je Petre, kulagöz (vodič). Dnevnicе su im između 6 i 8 akči, jedino Murad-aga, zapovjednik trupa koje odlaze, ima dnevnicu od 42 akče.⁷¹

Godine 1545. javlja se već posada sastavljena od više vojnih rodova. Iz popisa mukata⁷² vidi se da se posade tvrđava vilajeta Požega sastoje od mustahfiza, azapa, bešlija i martolosa, pa se može pretpostaviti da je i požeška tvrđava imala sve te rodove vojske. U bilješkama se spominju tri mustahfiza (merd-i ka-a, hisar erenleri), jedan tobdžija, jedan azap i jedan aga azapa. Upisana su i dva reisa, a od komandnog osoblja spominju se još jedan zapovjednik tobdžija, šest odabaša, jedan buljukbaša, četiri vojvode, te još jedanaest aga. Od ovih jedan je već spomenuti aga azapa, a drugi požeški dizdar Mehmed, kome se dodjeljuju prihodi jedne mezre i jedne livade. Upisan je i zamjenik dizdara, čehaja Bajezit, kao i još jedan čehaja, te jedan čauš. Što se ovih zapovjednika (aga) tiče, nije izričito navedeno gdje su oni bili smješteni, da li u samoj Požegi ili u nekoj od okolnih tvrđava, pošto su spomenuti samo kao uživaoci čifluka u kadiluku Požega. Sandžak-beg Murad-beg (Tardić) spominje se kao kupac jednog zemina,⁷³ koji se u sljedećem defteru nalazi u posjedu njegova sina Mehmed-bega (sabikan Pojega sancagibeyi olan Murad bey oglu Mehmed bey). Zemin se nalazi pored sela Sulkovci i u njegovu sastavu je i vodenica.⁷⁴ Pored sandžak-bega spominje se i njegova pratnja (Ahmed, merdum-i Murad-bey).⁷⁵

Godine 1565. u kasabi Požega među stanovnicima pojedinih četvrti nalazimo i vojna lica. Upisani su dizdar, šest zapovjednika oda, jedan spahija, tri mustahfiza, trojica bešlija, jedan azap, aga azapa. To su vojnici koji su posjedovali svoje kuće u pojedinim četvrtima, pa su upisani kao i ostali domaćini. To se vidi i po bilješci navedenoj uz ime mustahfiza Sefera, sina Husejna, u Mahali carske džamije, u kojoj se kaže da je kuća u kojoj stanuje sagrađena na mjestu »preostalom od nevjernika«, pa se, uz dvorište i baštu, upisuje na njegovo ime. Sudeći po imenu, dizdar je ista osoba, samo što je sada s titulom hadžije. Tako se javlja i u sljedećem defteru, pa imamo zanimljivu pojavu da je ista osoba bila dizdar sigurno najmanje 14 godina, a vrlo vjerojatno i duže od 34 godine.

Azapi su upisani u posebnoj mahali. Od 27 kuća azapa svi su muslimani, a samo ih je pet domaćina islamizirano u prvom koljenu. Među njima je upisana i jedna udovica, koja također stanuje u kući sagrađenoj na mjestu (temelju?) »preostalom od nevjernika«, a za nju je, te za baštu i dvorište, platila resm-i tapu od 20 akči. Po ovim podacimamoglo bi se zaključiti da su azape dijelom sačinjavali domaći stanovnici.

^{70a} Tanki Pecevi I., 200, Fethi kala-i Pojega...

⁷¹ OIS 114/10-12.

⁷² OIS 1/4.

⁷³ OIS, 26.

⁷⁴ OIS 105/68.

⁷⁵ OIS 1/21.

Mahalu martolosa sačinjavalo je pet kuća kršćana.

Farisi nisu registrirani, ali je aga farisa tvrđave Brezovice upisan kao stanovnik Mahale carske džamije.

Tri musellema požeške tvrđave upisani su u varoši Velika,⁷⁶ a jedan u varoši Stražeman. Oni su premješteni iz tvrđave Drenovica, te pošto su određeni za meremetčije (majstore za popravke) požeške tvrđave, oprosteni su im porezi (hukuk ve rusumlarin alinmayip), pod uvjetom da rade popravke kad god to zatreba. Kao meremetčija je upisan i jedan stanovnik sela Tužnik, iz džemata kneza Đure Jelučića.⁷⁷ Jedan stanovnik sela Ivanovac bio je upisan također kao meremetčija iste tvrđave i bio izuzet od poreza, ali je kasnije dopisano da nije sposoban za tu službu, te da se upisuje kao raja.⁷⁸ Još su dva stanovnika upisana kao meremetčije musellemi, a jedan je od njih ranije bio upisan kao nomad (haymane).

Što se tiče zemljišnih posjeda pojedinih vojnika (vrt, zemin, livada, vinograd itd.), oni koji su ih posjedovali 1545. godine javljaju se i sada kao uživaoci istih, što može značiti da su obavljali i dalje iste dužnosti. Samo je nekoliko novih posjednika, i to većinom nevojnika.

Što se tiče plaćanja tih vojnika, važne podatke daje jedan dokumenat iz 1564. godine, dakle godinu dana od popisa, a potječe iz Muhimme deftera.⁷⁹ To je hukum srijemskom sandžak-begu Bajramu, koji je bio zadužen za raspodjelu timara u sandžaku Požega. Na osnovi carske zapovijedi, kao plaće tvrđavskoj posadi, dodjeljivali su se timari. Međutim, pokazalo se da su davanja, kojima su ti timari bili opterećeni nerealna, pa su ih timarnici odbili primiti. Opterećenja su bila prekomjerna, s jedne strane, što je ovo područje bilo serhat, što je vrlo značajan podatak, pa je zemlja bila podložna uništavanju od strane neprijatelja, a s druge strane, koja zapravo proizlazi iz navedenoga, zbog nerentabilnog zemljišta. Uz to da se od sada razrezivanje izvršava pravilno, naloženo je da se posadama pograničnih tvrđava ne dodjeljuju timari nego plaće.

Ta se naredba odnosi na vojsku cijelog sandžaka, a ne samo požeške tvrđave. Međutim, čini se da se nije moglo postignuti to da svi vojnici u pograničnim tvrđavama postanu ulufedžije, pa se u sumarnom defteru nastalom pet godina kasnije i dalje dodjeljuju pojedinih vojnicima timari, pojedinačni i kolektivni. Kolektivne timare uživaju vojnici s manjim prihodima.

Godine 1579. nalazi se već vrlo velik broj spahija i vojnika nastanjenih u gradskim četvrtima. Pored dizdara i njegova zamjenika upisano je još 17 mustahfiza, 12 zapovjednika oda i buljuka, bez naznake roda, dva reisa, zatim sedam tobdžija sa zapovjednikom i njegovim zamjenikom, 16 farisa, jedan azap., jedan janjičar, jedan spahija-oklopnik (bürüme), te još 26 spahija (džebelije i eškindžije). Po prisutnosti janjičara vidi se da su se oni počeli smještati po provinciji i da više nisu stacionirani samo u Carigradu.

⁷⁶ OIS 105/19.

⁷⁷ Isto, 32.

⁷⁸ Isto, 34.

⁷⁹ Mühimme defterleri, OIS 215-VI/2, str. 59/124, prijevod E. Kovačević.

Kao stanovnik Mahale carske džamije javlja se i Mustafa, mimar (graditelj, arhitekt) tvrđava u požeškom sandžaku, te u Mahali mesdžida Hadži-Džafera trubač (borozan) Ferhad.

Više se ne javljaju bešlije i martolosi, ali susrećemo farise, što je svakako u vezi s ustaljivanjem vlasti i učvršćenjem granice. Ipak, te se godine javlja Marko odabasi, kao vlasnik čifluka u selu Hrvati, a Paval martolos kao vlasnik baštine u selu Potočan.⁸⁰ Međutim, oni su članovi posade neke druge utvrde.

Primjećuje se da se sada kao korisnici zemljišta u okolici grada više ne javljaju vojnici, nego građani Požege, dok se vojne osobe sporadično sreću kao uživaoci čifluka. Ipak određeni broj vojnih osoba susreće se kao vlasnici vinograda i čifluka u popisu mulkovnih zemljišta.⁸¹

Okoliš korištenja određenih ispasišta sukobljavali su se građani i mustahfizi sa seljacima iz sela Komušina, pa je sukob rješavan čak pred sudom.⁸²

Najviše podataka o vojnoj posadi daje sumarni popis iz 1569. godine. Tu je popisana džemat mustahfiza⁸³ na čelu s dizdarom, koji je imao timar od 6000 akči, i njegovim zamjenikom, čiji je timar iznosi 3700 akči. Među mustahfize su ubrojena i četiri vjerska službenika (Mevlana Hišam, mujezin te Abdi b. Šemsuddin, muarrif i Hesejn, koji se brinuo za osvjetljenje u toj džamiji, kao i Jusuf, imam mesdžida Bali-age). Oni su imali timare od 5000, 2000, 1500 i 1500 akči. Mustahfizi su bili raspoređeni u pet buljuka ili oda, jer se spominje pet zapovjednika buljuka, jedan s timarom od 1600, trojica s timarom od 1550 akči jedan s timarom od 1400 akči. Među mustahfizima trojica su Bosanci, a 11 ih je muslimana u prvom koljenu. Od ovih, deset za ime oca uzima Abudallah, a jedan Abdullatif.

Timare su, pored mustahfiza, imali i tobđžije.⁸⁴ U džematu su popisana šestorica s timarima u prosjeku od po 1400 akči, kao što je i kod mustahfiza, a upisani su još i njihov zapovjednik (timar od 3428 akči) i zamjenik (timar od 3000 akči). Jedan je tobđžija Arnaut, a dvojica su novi muslimani.

Ostali članovi posade, farisi i azapi, bili su dnevničari, ulufedžije, izuzevši zapovjedni kadar. Najveće prihode je imao aga farisa požeške tvrđave – on je dobio zeamet od 23.500 akči.⁸⁵ To je jedini član požeške tvrđave koji ima zeamet i najvjerojatnije je da ga nije dobio za samu službu age već i za neke druge zasluge.

Hajdar, serasker kadiluka Požega i Brod, imao je timar od 10.000 akči, a Mustafa, čauš alaja spahija požeškog sandžaka timar od 4000 akči. Što se tiče zapovjednika azapa, upisano ih je 10 s timarima u prosjeku od otprilike 3000 akči. Riječ je o reisima,agama i njihovim čehajima.

⁸⁰ OIS 11/214 i 215, mulk zemljište.

⁸¹ OIS 11/213–22.

⁸² OIS 1/4, 105/14, 10/17.

⁸³ OIS 106/46–57.

⁸⁴ Isto, 47–59.

⁸⁵ Isto, 11.

Zanimljivo je da je zeamet od 38.300 akči imao i Ahmed, sin Arslan-paše, iako je njegov otac pogubljen nešto ranije, prilikom pohoda sultana Sulejmana na Ugarsku. Uz njega se spominje i njegov brat Jahja. Zeamet je bio u njegovoj ruci do 1572. godine.⁸⁶ Godine 1579. oni se spominju kao vlasnici 2 livade i 2 bašte u okolici Požege.⁸⁷

Zajedno s timarlijama egzistirale su i ulufedžije. Bili su plaćeni vrlo slično, ako ne i isto, samo je način plaćanja bio drukčiji. Prema popisu ulufedžija iz 1586. godine, u Požegi su postojale 4 ode azapa i 5 oda farisa. Prema tome, uzevši u obzir i timarlije ulufedžije, požeška tvrđava imala je dosta brojnu posadu od otprilike 300 vojnika.⁸⁸

Podaci iz vojničkih deftara iz 1643. godine, premda to vrijeme izlazi iz okvira koje obuhvaća ovaj rad, pokazuje još jednu zanimljivost. Naime, u njemu je popisana posada palanke Požega, i to džemat mustahfiza sa 5 buljuka, te džemat farisa, također sa 5 buljuka.⁸⁹ Uz mustahfize je upisan i dizdar, derviš Mustafa, a jedan od zamjenika mu je jedan konvertit. To znači da je u Požegi pored tvrđave, postojalo i utvrđenje tipa palanke, što bi moglo biti u vezi s razmakom hajdučije u to vrijeme. Moguće je i to da je posada tvrđave bila oslabljena, s obzirom na to da Požega više nije bila pogranični sandžak, pa se pokazala potreba i za ovom vrstom utvrde.

Osim što je bio važan za obranu i ratne pohode, ovaj je kadar puno utjecao i na život grada, a vrlo je značajan i za razvitak pojedinih zanata. Više zanata razvilo se upravo zbog potreba specifičnih za vojsku, a i ostali su napredovali uz njih.

Knezovi kao organi vlasti

I u Požegi se kao najistaknutije ličnosti među kršćanima javljaju knezovi. Oni kao organ turske vlasti nad skupinom kojoj pripadaju obavljaju određene službe, a zauzvrat su oslobođeni određenih poreza.⁹⁰

Knezovi se u Požegi javljaju već od prvog popisa, a slična institucija morala je postojati i prije Osmanlija, analogno postojanju seoskih birova i knezova. U prvom je popisu, pored kneza Ivaniša, sina Antolovog, uživaoca baštine, kao stanovnik Požege upisan i Hrvan, sin Đure, knez nahije Pleternik. Nahija Pleternik se ne spominje ni u jednom defteru kao turska administrativna jedinica. Vjerojatno je riječ o nekoj ranijoj podjeli, ili možda o vlaškom teritoriju.

U sljedećem popisu knez Mikloš ima uza se jednog tekliča, a u popisu iz 1565. godine upisan je knez s dva tekliča. S obzirom na to da je ovaj knez došljak, novi stanovnik grada, moglo bi se zaključiti da su presudnu ulogu u odabiranju kneza imala Turci, a ne sami stanovnici grada. Ovaj knez, Paval prišlac, javlja se kao

⁸⁶ Isto, 8.

⁸⁷ OIS 10/16.

⁸⁸ A. Handžić, Prilog istoriji starih gradova..., 332.

⁸⁹ OIS 81/298-330.

⁹⁰ M. Vasić, Gradovi pod turskom vlašću, (separat) Istorija Crne Gore, knj. 3, t. 1, Titograd, 1975., 547.

vlasnik baštine u selu Frkljevci, u defteru iz 1579., premda te godine on više nije bio knez.⁹¹

I u defteru iz 1579. godine nalazi se knez s dva teklića.

Knezovi nisu plaćali određene poreze, kao, na primjer, resmi-i kapu, dok teklići nisu bili izuzeti iz plaćanja ovog poreza.

Sasvim drugu kategoriju čine knezovi, primićuri, teklići u vlaško-stočarskoj hijerarhiji i drukčije su i tretirani. Međutim, to pitanje ne spada ovamo, jer ih nije bilo u Požegi.

2. DUHOVNE OSOBE (ULEMA)

I ova kategorija spadala je u asker-povlaštenu vladajuću klasu u najširem smislu riječi. Pripadnici ove skupine davali su na neki način najvažnije tonove u životu grada, jer tu su spadali kadije, muftije, imami, učitelji itd. Značajnu ulogu imali su i derviši, posebno u godinama uspostavljanja novog sustava. Njihov islamski prozelitizam bio je od veliko značenja za tijek islamizacije.

U Požegi se susreću predstavnici svih kategorija ove klase, što je i normalno s obzirom na njen status centra sandžaka. U početku su to osobe svakako sa strane, a kasnije nalazimo na pojedinim mjestima i ljude domaćeg porijekla, posebno imame.

U prvom popisu nema nikakvih podataka o ovoj klasi. Međutim, sigurno je da je tu bio prisutan kadija, s obzirom na to da je bio formiran kadiluk. Isto tako, kako je u gradu postojala posada, sigurno je da je postojao i najmanje jedan imam, zadužen za vjerske potrebe vojske.

Godine 1545. u defter je upisan imam Jusuf, kao uživatelj prihoda jednog vrta. Ovo već upućuje na postojanje jedne džamije ili, što je vjerojatnije, mesdžida. I. Mažuran spominje da je tih godina tvrđavska crkvice prepravljena u džamiju, zbog potreba posade.⁹² S obzirom na činjenice, tu se radi o mesdžidu, a spomenuti Jusuf je, kao njegov imam i imam posade, i sam spadao u mustahfize.

Osim njega, upisan je jedan hadžija s vrtom u blizini varoši, a pokraj rječice Orjlave, kao i jedan hodža (Omer hace). Tu je također i Mustafa odabaša, hodžin sin, za kojeg se precizira da je stanovao u Požegi (nefs-i Pojega' da mutemekkin). Spominju se još dva pisara, katib Mehmed i katib Kurd.

Kako nema drugih podataka, ne može se reći ništa više određeno. Međutim, budući da je to bilo pravilo, u gradu su morale postojati sve institucije za potrebe vlasti, kako administrativnih, tako i vjerskih.

U sljedećem popisu iz 1565. godine Požegu nalazimo kao kasabu s osam mahala muslimana i jednom mahalom kršćana. Ulema je sada brojnija i više prisutna, shodno višestruko povećanom broju stanovnika.

Po pravilu da se na vrhu navode najvažnije ličnosti mahale, u svakoj je mahali na prvome mjestu upisan imam džamije, odnosno mesdžida, zatim ostali

⁹¹ OIS 11/214.

⁹² I. Mažuran, nav. rad, 185.

službenici tih objekata, drugi učeni ljudi, te ljudi s nekom funkcijom ili titulom (spahije, hadžije itd.).

U carskoj – centralnoj džamiji (Cami-i serif hazreti hudavendigar) službenici su mevlana Hamdi, imam i hatib, zatim mujezini mevlana Ahmed, sin Šehabudina, i mevlana Hišam. Sudeći po nazivu mevlana, mora da su bili posebno cijenjeni učeni ljudi. Za mevlana Hišama se navodi da je kuća u kojoj je nastanjen nanovo sagrađena, pa se upisuje na njegovo ime, kao i prihodi jedne livade pored Orljave.⁹³ U sumarnom defteru iz 1565. godine, gdje je upisan kao mujezin i davrihan, navodi se kao uživatelj timara od 5000 akči. Iz jedne bilješke koja je dodana pet godina kasnije, saznajemo da se prihod timara povećava na 5300 akči. Godine 1575. ovaj se timar dodjeljuje Mustafi iz sandžaka Mora, pošto je Hišam umro. Također se u ovom defteru spominju još dva službenika carske džamije, koja nisu navedena ni u jednom drugom defteru. To su Abdi, sin Šemsuddina, muarrif, s timarom od 2000 akči, i Husejn Bosanac, koji se brinuo za osvjjetljenje, s timarom od 1500 akči.

U Mahali džamije pokojnog Jahja-paše na prvom je mjestu upisan Abdi, sin Simina, pa je on vjerojatno imam u spomenutoj džamiji. Dobio je u vlasništvo kuću, dvorište i vrt, plaćajući za to 20 akči resm-i tapu.⁹⁴ Također je dobio na korištenje i jednu livadu i tu se navodi kao Abdi, sin Simin-hodže. Godine 1579. po odluci kadije ovu livadu dobiva Hasan reis, a kako se Abdi više ne spominje, vjerojatno je umro. Na isti način dobio je kuću, te uz nju dvorište, vrt i vinograd i sejjid Nesuh, sin sejjida Ahmeda, te prihode jednoga drugog vinograda.⁹⁵ Taj se vinograd nalazio u blizini vile Bali-bega (kösk-ü Bali-bey). Ovo je prvi sejjid, potomak profeta Muhameda, koji se dosad javio u Požegi. U sljedećem defteru sejjidi se više ne spominju. Međutim, stotinjak godina nakon ovog popisa, E. Čelebi u svom Putopisu priopćava da u gradu postoji i predstavnik šerifa (nekib).⁹⁶ Nije jasno je li posrijedi jedna ista linija porodice, jer u njezinoj genealogiji postoji razlika između šerifa i sejjida, ili su možda pripadnici linije sejjida napustili Požegu, a u međuvremenu se u nju doselili pripadnici linije šerifa.

Jahja-pašina džamija imala je i dvojicu mujezina, a kako je u njezinoj mahali registriran još jedan propovjednik, Bilal-hodža, hatib, sigurno je bila veća i značajnija džamija.

Ahmed-hodža, sin Mustafe, jest imam, a Iša, sin Bajramlija mujezin u mesdžidu krojača Hasana. Nadalje se od duhovnih osoba spominju Mehmed, sin Timurhana, imam u mesdžidu Katiba Muslihuddina, Jusuf-hodža, imam mesdžida Bali-age, Ahmed, sin Abdullaha, imam mesdžida Kejvan vojvode, Džarullah-hodža u istoj mahali, Mustafa-hodža, imam mesdžida Ali b. Balija. U toj mahali upisani su još jedan imam, Mehmed, sin Ismail-hodže, i jedan mujezin Hasan, sin Mehmeda. Za Mehmeda nije naznačeno u kojoj je džamiji imam, već je samo

⁹³ OIS 105/13.

⁹⁴ Isto, 6.

⁹⁵ Isto, 6 i 13.

⁹⁶ E. Čelebi, Putopis..., 239.

upisan kao stanovnik te mahale, s novosagrađenom kućom, te jednom baštom i livadom. Moguće je da je on imam nekog mesdžida oko kojeg se nije formirala mahala, pa nije posebno ni upisan.

Spomenuti Jusuf-hodža, imam mesdžida Bali-age, upisan je kao uživatelj prihoda jedne parcele – vrta u blizini varoši, pored Orljave. To je zemljište na njega bilo upisano i u defteru iz 1545. godine, kada se on susreće kao jedina duhovna osoba u Požegi. U sumarnom defteru iz 1569. godine upisan je jedan Jusuf, sin Iskandera, imam mesdžida u kasabi Požega, kao uživatelj timara od 1500 akči.⁹⁷ Međutim, timar je 1573. godine ostao upražnjen (razlog nije naveden), pa je na vlastito traženje dodijeljen Muslihuddinu, kojeg 1579. godine nalazimo kao imama mesdžida Bali-age. Jedan se Jusuf-hodža ove godine javlja kao stanovnik mahale Orljava, pa kako se na osnovi ovih podataka može pretpostaviti da je riječ o jednoj istoj osobi, to bi značilo da je suviše star da bi mogao obavljati dužnost imama.

Što se tiče etničkog porijekla, možemo sa sigurnošću pretpostaviti da su to ljudi došli sa strane, jer domaće stanovništvo nije moglo oformiti vlastiti kadar za to, za te ciljeve kratko razdoblje. To nam najbolje pokazuje pojava jednog imama islamiziranog u prvom koljenu (Ahmed, sin Abdullaha).⁹⁸

U ovom se defteru prvi put spominje i jedna tekija (zavija), za koju je naznačeno da ju je podigao Ulama-paša.⁹⁹ Kako je Ulama-paša bio sandžak-beg Požega između 1550. i 1553. godine, tekija je mogla biti podignuta na samom početku njegova službovanja, jer je to bilo vrijeme primirja između Austrije i Turske. Već polovicom 1552. godine Ulama-paša započinje nove akcije i osvaja Viroviticu, pa je gradnjom mogao biti zaokupljen prije toga. Osim toga, i uloga koju su dervisi imali u podizanju novih gradova, te pretvaranju već zatečenih u gradove s islamskom fizionomijom, vrlo je velika, pa je bilo potrebno da se oni što prije odgovarajuće smjeste. Zavija je, izgleda, rasla, jer se u popisu iz 1579. godine javlja kao vlasnik većih parcela zemljišta, 1565. godine u popisu stanovništva susrećemo nekoliko derviša. To su dervisi koji su stanovali u svojim kućama po određenim mahalama, a nisu bili smješteni u tekiji: Hajdar-baba (u mahali Jahja-paše), Hamza sufi (u mahali Derzi Hasana), Sinan dede, sin Ahmeda (u mahali Katiba Muslihuddina), te Džafer-dede (u mahali Kejvan vojvode). Sudeći po različitim nazivima, oni su i pripadali različitim derviškim radovima (bektaši, mevlevi). Nije sigurno jesu li imali zajedničkog šejha, ali je u gradu upisan samo jedan: Ali šejh, u mahali Ali b. Balija.¹⁰⁰ Međutim, u popisu čifluka susreće se Ibrahim, sin šejha Sinana, ali nije precizirano je li tu riječ o spomenutom Sinan-dede.

Godine 1579. od duhovnika u Požegi i dalje susrećemo imame i ostalo osoblje džamija i mesdžida, te određen broj derviša.¹⁰¹ Ovdje bismo na neki način mogli uvrstiti i nekoliko hadžija. Zanimljivo je da je hadžija bio i zapovjednik tvr-

⁹⁷ OIS 106/57.

⁹⁸ POS 105/10.

⁹⁹ Isto, 12.

¹⁰⁰ Isto, 6–11.

¹⁰¹ OIS 10/13–16.

davske posade, koji se kao hadžija spominje i 1565. godine (Haci Mehmed Aga, dizdar-i kal a-i Pojega). Kao hadžije pojavljuje se i nekoliko janjičara. Taj podatak govori o povoljnom ekonomskom statusu stanovnika ovoga grada, kako vojnika, tako i pripadnika ostalih zanimanja.

U glavnoj je džamiji ove godine imam i hatib hadži-Muslihuddin. Jedan se imam Muslihuddin 1584. godine javlja kao svjedok (suhud ul-hal) u jednoj raspravi pred požeškim kadijom u vezi s ostavštinom jednog umrlog svećenika.¹⁰² Budući da su izostavljene titule, ne zna se radi li se o ovome Muslihuddinu ili Muslihuddin-halifi, koji je u isto vrijeme bio imam mesdžida Beli-age.

Glavna džamija ima i dvojicu mujezina – šejha Ahmeda i Pir Mohmeda, te muarrifa Abdurrahmana i pomoćno osoblje (jednog poslužitelja koji je čistio džamiju i jednoga koji se brinuo za osvjetljenje). U mahali ove džamije čak osam domaćina su hadžije.

Broj službenika u drugoj carskoj džamiji je veći negoli u glavnoj. To su imam i hatib Ahmed, mujezini Hurrem i Hasan, muarrif Salih, čirakči (osvjetljenje) Muslihuddin, poslužitelj Pir Sufi i sallahani Ibrahim-hodža i Pervane.

U džamiji pokojnog Jahja-bega službenici su bili sljedeći: imam i hatib (Alaudin), dva mujezina (Omer i Ramadan), sallahani (Osman) i poslužitelj (kajjim Sinan). Ovdje je kao službenik upisan i skupljač vakufskih prihoda džabija Sinan. Džabija se prvi put izričito spominje u ovom defteru, premda se još 1565. godine spominje plaća džabije u popisu rashoda spomenutog vakufa.¹⁰³ Kako je Jahja-pašin vakuf bio dosta bogat, bilo je potrebno da se angažira više službenika. Ovaj se legator u ovom defteru nekad spominje kao paša, a nekad kao beg, što je najvjerojatnije omaške pisare.

U ostalim manjim džamijama, odnosno mesdžidima, broj službenika je najčešće reduciran samo na imama, a samo se ponegdje susreće i mujezin. Ostale su dužnosti pripadnici određenog džemata obavljali na dobrovoljnoj osnovi.

Ovaj podatak, kao i činjenica da za održavanje tih objekata nije registriran vakuf, pokazuje da su objekte podizali pobožni, ali ekonomski nedovoljno jaki pojedinci, kao što su krojač, pisar, vojvoda i slično.

I u ovom se popisu spominje određen broj hodža i derviša. Pod nazivom »sufi« upisani su kao stanovnici pojedinih mahala sedam osoba, jedna osoba s nazivom »dede« i jedna s nazivom »melami«. U popisu vrtova čiji prihodi pripadaju požeškoj zaviji upisani su kao uživaoci dvaju vrtova jedan melamijski derviš i jedan melamijski šejh (baba melami), a jedan je vrt od deset dunuma upisan uza zaviju. Ni u ovom se defteru ne precizira kojem je redu pripadala tekija. Najvjerojatnije je bila zajednička za više redova. Prisutnost hodža govori o tome da je postojao i rad na obrazovanju i stjecanju znanja, u ovom slučaju vjerskoga. Koliko se pozornost tome poklanjala vidi se po tome što se već u defteru iz 1565. godine spominje mekteb, koji je podigao Ferhad-beg, sandžak-beg Začasne, i za njega osnovao i vakuf.¹⁰⁴ Isto se tako spominje još jedan mekteb, muallimhane,

¹⁰² J. Matasović, nav. djelo, 117.

¹⁰³ OIS 105/14.

¹⁰⁴ Isto, 12.

koji je uz sovj mesdžid podigao katib Muslihuddin.¹⁰⁵ Moguće je da je postojalo i više mekteba koji nisu imali posebne zgrade, nego su bili vezani uz džamije, jer se spominje i više hodža (hace) u različitim kvartovima.

Još jedna vrlo važna institucija postojala je u Požegi, a to je institucija muftije. O njezinu postojanju podatak potječe iz vremena kada su Turci već bili napustili ove krajeve, a zapamćena je po zgradi u kojoj je muftija službovao.¹⁰⁶

Pripadnici te klase javljaju se u popisu mulkovnih zemljišta kao vlasnici određenih parcela (vinograd, livada itd.) veličine najčešće 1 dunuma. Kao vlasnici vinograda javljaju se i derviši, pa i jedan šejh.¹⁰⁷

Što se tiče književnog rada, podataka za 16. stoljeće zasada nemamo, ako se izuzme činjenica da je prvi požeški sandžak-beg Arslan-beg Jahjapašić bio, među ostalim, poznat i kao dobar pjesnik.¹⁰⁸ Prema Bašagiću, neki su Požežani doseg-nuli visok rang, ali uglavnom na polju vjerskih disciplina.¹⁰⁹

3. ZANATI I GRADSKA PRIVREDA

Srednjovjekovna gradska privreda bila je u Požegi razvijena i prije dolaska Osmanlija. Kao dobro ugarskih kraljica, grad je razvijao i različite zanate i trgovinu. O tome ima vrlo malo sačuvanih podataka,¹¹⁰ ali i oni potvrđuju pretpostavke o postojanju razvijene privrede.

Dolaskom Osmanlija svakako dolazi u prvom razdoblju do izvjesnog zastoja i stagnacije. Međutim, nakon toga počinje ubrzani rast pojedinih starih i više novih zanata, trgovine, pa i poljoprivrede, jer Požega, kao i većina srednjovjekovnih gradova, ima i agrarni karakter.

U popisu iz 1540. godine ne nalazimo u Požegi naznačene zanatlije, premda ih je najvjerojatnije bilo. Domaćini su upisani samo osobnim i porodičnim imenom, odnosno imenom oca. Činjenica je da je s baštinama upisano 12 domaćina, uključujući i kneza. Na osnovi toga može se reći da su se oni zasigurno bavili poljoprivredom, a to se može pretpostaviti i za ostale. Uz to su se bavili i trgovinom, jer se među porezima navodi tržna taksa, te ihtisab i ihzarija, tj. prihodi od tržišne inspekcije, te tržne takse i globe.

U sljedećem popisu već se nazire određenija slika u tom pogledu. Budući da su i ovdje popisani samo nemuslimani, možemo nešto malo više saznati o socijalnoj strukturi te skupine, premda se dolazi i do nekih podataka o toj strukturi kod muslimana. Sada već poimenice susrećemo određena zanimanja: Matijaš dulger, Đurko berber, Ivaniš dulger, Stevan dulger, jedan sarač. Kako je među uži-

¹⁰⁵ Isto, 13.

¹⁰⁶ I. Karaman, Požega i Požeška kotlina od oslobođenja ispod turske vlasti do 1848. godine, »Požega 1227-1977«, 206, prim. 77.

¹⁰⁷ OIS 11/213 i dalje.

¹⁰⁸ S. Bašagić, Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Osmanskoj Carevini, Zagreb, 1931., 13.

¹⁰⁹ Isto, 1 i 31.

¹¹⁰ R. Heli, Povijesni razvoj privrede u požeškoj kotlini, »Požega 1227-1977«, 326.

vaocima čifluka upisan i Ferhad dulger, vidi se da je to zanimanje bilo najpotrebnije, kako zbog potrebe za popravcima, tako i potrebe za gradnjom novih objekata.¹¹¹

Još su upisana dva domaćina, čija zanimanja samo potvrđuju karakter naselja, koje je ovdje i upisano kao selo-varoš. To su Jakob kožar i Lukač kramar. Kramar je sitni trgovac. Zanimljivo je da je pisar upotrijebio domaće riječi, a toga ima i u kasnijim defterima. Međutim, on te domaće nazive upotrebljava isključivo za nemuslimansko stanovništvo, pa će u ovim defterima za jednog kršćanina uvijek reći »kovač«, dok će za muslimana upotrijebiti arapski ili turski naziv »haddad« ili »demirci«.

O agrarnom karakteru varoši govori i jako velik broj čifluka, zemina, vrtova, vinograda itd. u okolici Požege. Posebno je uočljiv velik broj mezri – pustih selišta – koje se označavaju kao puste, zapuštene, propale. To je jasan znak koliko su teške ostavili ratovi u tom području u poljoprivredi. Sada nova vlast nastoji ta područja kultivirati dodjeljujući ih pojedincima na korištenje. U defterima se izričito navodi da su uživaoci, dobivši tapiju bilo prilikom popisa, bilo od strane sandžak-bega, kultivirali zemljište, popravljali zapuštene mlinove i slično. Na taj su način mnoge mezre ponovno postale sela, kako to vidimo u defteru iz 1569. godine, a pojedine su mezre nastanjene i na njima su čak sagrađeni mesdžidi,¹¹² što znači da postoje uvjeti da i one vrlo brzo prerastu u sela.

Godine 1545. susrećemo još dvojicu domaćina s navedenim zanimanjem: bozadžija Bali i hamamdžija Memi. Javljaju se kao uživaoci jednog vrta i jednog čifluka.

Trg se i dalje održava, pa i razvija. Sada se naplaćuje i taksa za kupoprodaju robova. Takse naplaćuje Stojan Badždar. Zanimljivo je da ovu dužnost obavlja jedan nemusliman, međutim, on je vjerojatno bio badždar i prije dolaska Osmanlija, pa su ga oni mogli zadržati kao iskusnog službenika.

Za razliku od 1545. godine, kada se javlja vrlo malo zanatlija, u popisu iz 1565. godine broj zanata i zanatlija višestruko je uvećan, shodno višestrukom povećanju broja stanovnika kasabe.

Za pojedine se zanate vidi da su brojni upravo toliko koliko bi mogle biti velike potrebe stanovnika za njihovim uslugama. Nasuprot tome, pojedini zanati imaju puno više članova nego što bi to zahtijevale potrebe jedne kasabe, pa tako vidimo da su bili angažirani i u neke druge svrhe, u prvom redu za potrebe vojske. To su upravo oni zanati čije su djelatnosti prijeko potrebne za vojsku: krojači, obučari, sarači itd.¹¹³

Brojčano, krojača je upisano 48, obučara 19, a sarača 12; od sarača jedan je zanatlija kršćanin. Trgovaca također ima nešto veći broj – 13, mesara 10, kovača 8. Kod kovača dvojica su nemuslimani. Nadalje, dvojica zanatalija prave oklope, 4 su potkivači, 5 je kožara, jedan kazandžija, 4 kalajdžije, 1 bravar. Tu su zatim 1 sudski pozivar, 3 tellala, 3 sudska službenika (havaledži), 5 pisara, a jedan je

¹¹¹ OIS 1/4.

¹¹² OIS 105/55 i 57.

¹¹³ Isto, 6-12.

badždar, i to kršćanin. Da se tempo građenja smiruje, vidi se po zanatlijama angažiranim na tomplanu: dulgera su samo trojica, a od njih je jedan nemusliman, a tesara (neccar) su dvojica. Po jedan ili po dvojica zanatlija pripadaju uslužnim djelatnostima: 2 kazzaza, 1 mudžellid, 4 krznara i 1 kršćanin kožuhar, 1 rukavičar, 1 papučar, 2 kečedžije (proizvođači tkanina i prostirki od vunene kozje abe), 2 su pravili prostirke od slame, 1 bojadžija, 2 mlinara¹¹⁴ i 1 staretinar. U hamamu su bili angažirani jedan hamamadžija i 3 masera, a bilo je i 5 berbera, od kojih je jedan nemusliman. Na kraju, bilo je u gradu još 10 slastičara i 1 proizvođač osvježavajućih pića.

Osim navedenih zanata, stanovnici grada bavili su se i poljoprivredom, što se vidi iz popisa vrtova i vinograda u okolici kasabe, koj isu bili upisani i na neke zanatlije, kako muslimane, tako i nemuslimane. Također se i u popisu mulkovnih zemljišta kao posjednici susreću zanatlije: Hasan čizmedžija, Ramadan, krojač itd. To su obično parcele od 1 dunuma. Porezi također upućuju na to: muslimani su plaćali porez na svoje vinograde 400 akči, a davali su i desetinu od vrtova; kršćani su davali porez na vrtove 122 akče, desetinu od šire 5400 akči. Osim toga, oni su uzgajali i svinje, jer za bid' at-i hinzir, porez na uzgoj svinja, daju 250 akči.

U defteru iz 1579. godine susrećemo se s pojavom da su neki zanati donijeli ime određenim porodicama (Buzadžizade, Hamamdžizade, pa i Hatibzade itd.), što bi moglo značiti da su u tim porodicama postali i tradicionalni. Također uočava se da se promijenila struktura zanata, određeni zanati opadaju (krojači), dok se drugi razvijaju (tabaci, slastičari).¹¹⁵

Pored trgovaca, koji su trgovali čak i s Venecijom i Dubrovnikom, što se vidi iz spomenutog dokumenta u dubrovačkom Arhivu, prvi put se javljaju sitničari, sitni trgovci.

Vezano uz prehranu, pojavljuju se nove zanatlije: pekar, kuhar (pacaci), bakkal, ribar.

Prvi put javljaju se 1 zlatar i 1 proizvođač ćilima (halici). Oba ova zanata registrirani su kod kršćana.

Novo je zanimanje i travar, a travari su vjerojatno, vezano uza skupljanje trava, morali znati nešto i o liječenju nekih bolesti.

Broj zanatlija ide ovako: trgovaca je najviše – 26, a po brojnosti su za njima krojači – 21 (od toga su dvojica kršćani), te slastičari – 15. Od onih koji su obrađivali kožu najviše je obućara – 13. Ovdje se oni spominju pod nazivom cizmeci, a ne haffaf, tj. proizvođač lake obuće, kao u prethodnom defteru, ali nema sumnje da je riječ o obućarima, jer drugi obućari nisu zabilježeni. Tabaka je 8, sarača 9, papučar 1, te jedan sagračkija kršćanin. Trojica su domaćina krznari, 2 muslimana i 1 kršćanin.

Kovača je 6, a od njih je također 1 kršćanin. Kalajdžija ima četvorica, potkivača trojica, jedan zanatlija proizvodi oklope, dvojica sablje, a jedan je zlatar, i to kršćanin.

¹¹⁴ U samom gradu bilo je više mlinova, od kojih su neki bili u posjedu vakufa, a neki privatnih osoba.

¹¹⁵ OIS 10/13-16.

Tesara ima šestorica, a isto toliko i dulgera (pet muslimana i jedan kršćanin). Već spomenuti zanat pravljenja čilima ima jednog predstavnika, a u vezi s tim je i zanat pucara vune, koji također ima samo jednog predstavnika. Jedan zanatlija pravi grubu tkaninu od kozje dlake (kostrijeti) za pokrovce (muytafi), a sedmorica prave tkanine i prostirke od abe.

Tu su još 5 mesara, 1 mlinar, 1 bakal, 1 pačadžija, 1 pekar, 1 ribar, 1 travar, 1 kolar, 1 ugljar, 1 staretinar i 6 sitnih trgovaca.

Sudski pozivar je i dalje samo jedan, telala ima četvorica, a i pisar je također samo jedan. U hamamu su dva radnika (hamamci) i dva masera. Berbera ima šestorica, a jedan od njih je kršćanin. Zanimljivo je zanimanje jednoga drugoga kršćanina: gostioničar, handžija (konukeu).

Sada se kao pobirač tržnih taksi spominje jedan Hadži Badždar, za kojeg na drugome mjestu saznajemo da se zove Husein (Haci Huseyn es-sehir be Bacdar Haci).¹¹⁶

Po popisu izvršenom 1688 godine od austrijskih vlasti, grad je imao 574 kuće, a po komorskom popisu iz 1702. godine 82 zanatlija različitih profila.¹¹⁷

Đučani. Vezano uza zanate i trgovinu, javlja se i pitanje mjesta tih aktivnosti. U defterima se spominju dućani, međutim, nemamo nikakvih preciznijih podataka o tome koliko je bilo dućana kojih zanata, kako su bili raspoređeni i sl.

Najprije se u defteru iz 1545. godine spominju dućani koji su vlasništvo beglerbega Budima Mehmed-paše Jahjapašića. Na praznom prostoru koje je ranije bilo trg (pazar meydani) i koje je još u defteru iz 1540. godine upisano na njega kao »erz-i beyza« (što bi možda moglo biti i prijevod nekog domaćeg naziva), on je dao da se izgradi 60 dućana, a kako je pored toga već postojalo 15 ruševinih dućana u okviru varoši Požega, to je sve skupa bilo 75 dućana u vlasništvu budimskog beglerbega.¹¹⁸ Dućani su izdavani pod kiriju, tj. davali su se u najam. U sljedećem defteru nalazi se ta ista zabilježka o dućanima, s tim što je došlo do bitne promjene u njihovoj namjeni. Oni više nisu osobno vlasništvo (mulkiyyet üzere), već su postali vakuf, čiji prihodi odlaze na održavanje korisnih građevina (ebniye-i hayir) koje je spomenuti paša podigao u Beogradu.¹¹⁹ Ta se promjena morala dogoditi prije 1548. godine, dok se Mehmed-paša spominje kao živ, jer se smatra da je umro u kolovozu 1548. godine.¹²⁰ Međutim, to je registrirano tek u ovom defteru, jer drugih nije bilo. Zanimljivo je da se u defteru Mehmed-paša ne spominje kao pokojni, što se obično nikad ne događa, jer su pisari vrlo precizno bilježili sve promjene, pogotovo u vezi s tako značajnim ličnostima. Godine 1579. u popisu mulkovnih dobara ovog paše, za kojega se sada naznačuje

¹¹⁶ Isto, 16.

¹¹⁷ R. Heli, nav. rad, 326.

¹¹⁸ OIS 1/4.

¹¹⁹ OIS 105/13.

¹²⁰ A. V. Gévay, Versuch eines chronologischen Verzeichnisses der türkischen Statthalter von Ofen, g. Der österreichische Geschichtsforscher, herausg. von J. Chmel, II., Beč, 1841., 57.

da je pokojni, navode se 92 dućana u vakufu namijenjenom dobrima podignutim u Beogradu (vakf-i hayrat-i Beligrad).¹²¹

Osim ovih, bilo je još 12 dućana u vakufu Husrev-begovom, a taj se broj navodi u oba deftera (1565. i 1579. godine), što znači da je broj ostajao nepromijenjen.¹²²

U vakufu Jahja-paše za njegovu džamiju u Požegi registrirano je 1565. godine 25 dućana, te zemljište za još 8 dućana. Godine 1579. u ovom vakufu upisana su 42 dućana, a njihova zakupnina koristila se za potrebe džamije.¹²³

Godine 1565. upisano je 7 dućana u vlasništvu Ahmeda, sina Mahmudovog. Taj broj susreće se i 14 godina kasnije, kada ti dućani, zajedno s gotovim novcem, čine vakuf ovog legatora, koji je u međuvremenu postao hadžija, a zatim je umro.¹²⁴ Nije naznačeno čemu je ovaj vakuf bio namijenjen.

Isto tako je u defteru iz 1565. godine upisano 5 dućana u vlasništvu hadži-Behrama, sina Abdullahovog, koje je on sagradio na pustoj parceli preostaloj od nevjernika.¹²⁵ U sljedećem defteru ti se dućani više ne spominju, jer su vjerojatno ostali mulk. Vakufski su dućani unošeni svaki put, zbog kontrole samih vakufa. Još se 1579. godine u vakufu mesdžida hadži-Džaferovog spominje 6 dućana, a prihodi su im korišteni za spomenuti mesdžid.

Osim ovih vakufskih dućana, bilo je i onih koj su bili i ostajali u osobnom vlasništvu, tako da njihov točan broj ne možemo utvrditi. Međutim, čak i na osnovi postojećih podataka može se vidjeti da je čaršija, što znači i zanati, u Požegi bila široko razvijena. O postojanju i ustrojstvu esnafa defteri ne daju nikakvih podataka.

Porezne obveze stanovništva Požege

Stanovništvo požeškog sandžaka bilo je opterećeno osobnim i zemljišnim porezima, s određenim specifičnostima u odnosu na sistem poreza u ostalim našim krajevima. Na to je imao utjecaj i zatečeni razvijeni sistem ugarskih poreza. Prije svega, stanovništvo ovih krajeva nije plaćalo džizju, odnosno harač, po glavi već je plaćalo filuriju od kuće. Uzrok proglašavanju ovog područja filuridžijskim je koliko pogranični karakter samog sandžaka, toliko i veliki broj naseljenog stočarsko-vlaškog stanovništva. Zemljoradničko kršćansko stanovništvo je, zatim, plaćalo resm-i kapu, porez na vrata također od kuće, a ne ispendžu po glavi. Davani su ušrovi od različitih poljoprivrednih proizvoda, a i ostali porezi i davanja uobičajena u osmanskom poreznom sistemu.

Stočarsko vlaško stanovništvo davalo je filuriju, ukoliko se stvarno bavilo stočarstvom. Međutim, kada to stanovništvo počinje da se sedentarizira, onda se mijenja i sistem po kojem je oporezovano. Osim filurije, oni tada daju i zamjenu

¹²¹ OIS 10/37.

¹²² OIS 105/14 i 10/38.

¹²³ OIS 105/14 i 10/37.

¹²⁴ OIS 105/13 i 10/38.

¹²⁵ OIS 105/13.

za desetinu u novcu, a visina tog bedel-i ušra zavisi od stupnja sedentarizacije. Godine 1581. dokinute su sve povlastice koje su imali kao stočarsko stanovništvo, i te godine oni su uvršteni u popis stanovništva koje plaća redovne poreze.

Stanovništvo gradova bilo je drukčije tretirano. Već je spomenuto da je muslimansko stanovništvo gradova bilo oslobođeno svih poreza, dok je nemuslimansko plaćalo određene poreze.

U defteru iz 1540. godine navedeni su osnovni porezi kojima je bilo opterećeno stanovništvo varoši Požega. Prije svega, stanovništvo je plaćalo filuriju, dukat od kuće, pa je time imalo donekle povlašteni položaj u odnosu na raju koja je plaćala džizju. Filurija je iznosila 50 akči, što znači da je položaj raje sada bio povoljniji nego za ugarske vlasti. Iz kanuna se vidi da je raja ranije davala jedan dukat na Jurjev, a jedan na Božić, dok sada daje samo jedan dukat na Jurjev (Hidrellez gününde).¹²⁶ Visina filurije se postupno povećavala, pa je 1579. godine dosegla 75 akči.

Budući da se stanovništvo varoši bavilo poljoprivredom, porezi koje su davali isti su kao i kod seoskog stanovništva, izuzevši neke koji se odnose na trgovinu. Najprije su plaćali porez na plug, preuzet iz ranije ugarske uprave. To je kao mjera bila površina koja se može preorati plugom za jedan dan, a iz kanun-name u defteru iz 1545. godine saznajemo da je to porez od obrađenih i uređenih žita.¹²⁷ Taj je porez ukinut već sljedećim popisom, ali je naziv sačuvan kao mjera (iki plug kifayet edecek yerdir...). Zatim se davala desetina od pšenice, ječma, od šire i od košnica, te od mlina. Sve su to manje količine, a iznosi su upisani sijakatom. Još se plaćala tržna taksa, ihtisab i ihzarija (takse za tržnu inspekciju, te za pozivanje i privođenje optuženih sudu), zatim monopolija, baduhava i mladarina. Naziv jednog poreza upisan je nečitko. Još se upisuje i prihod voskarnice u Požegi, Kaptolu i Kamengradu.¹²⁸

Uspoređujući ove s kasnijim poreznim obvezama, vidimo da porezni sustav na samom početku osmanske vlasti nije odmah uspostavljen u svom razvijenom obliku, koji je već bio na snazi u drugim, prije osvojenim krajevima. To je još jedna potvrda prakse Osmanlija o pitanju što lakšeg privikavanja novoj vlasti i novom sustavu.

U popisu iz 1545. godine lista proizvoda od kojih se daje desetina se proširila. To je najvjerojatnije zbog toga jer se većina tih proizvoda razumijevala pod porezom na plug, koji je, kako je već rečeno, ukinut te godine. U samoj kanun-nami izričito se kaže da se od raznih žita davao porez »plug«, a da se sada od pšenice i ostalih žita uzima desetina. Osim pšenice, desetina se davala od ječma, raži, prosa, zobi, zatim od lana i konoplje, pa od šire i od košnica, a uziman je i porez na svinje. Porez na mlin je prisutan i ove godine, kao i svih drugih godina, jer je na rijekama i potocima u samoj varoši i njenoj okolici bilo dosta

¹²⁶ BBA TD No. 204/4.

¹²⁷ B. Đurđev, Požeška kanun-nama iz 1545. godine, Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu, društ. nauke, sv. I., 1946., 134.

¹²⁸ OIS 1/4.

mlinova. Porez na mlin na tim manjim vodotocima bio je nešto niži, 32 akče za cijelu godinu, dok su mlinovi na velikim rijekama u ovom sandžaku, Savi, Dravi, Vuki i Dunavu bili opterećeni sumom od 50 akči.

Registriran je i porez na tapiju, kao i baduhava s mladarinom. Što se tiče poreza na tapiju, on je u ranijim defterima u gradovima dosezao veće sume, jer se često događalo da posjedi, bilo zemljišni, bilo kuće i ostali objekti, mijenjaju vlasnike i uživaocce, a to je posebno bilo uočljivo nakon samog osvojenja, kada je dosta posjeda ostalo bez ranijih vlasnika.

Porez na vinograde muslimana (resm-i dönüm) vrlo je značajan podatak, jer govori o prisutnosti muslimanskog stanovništva, koje u ovom defteru nije upisano poimenično.

Prihod od monopola, ihtisaba, ihzarije i voskarnice davan je pod zakup, kao i prihod od tržne takse i poreza na fučije, tj. prodaju vina u čabrovima, u samoj varoši. Pod mukatu je inače davan još i prihod posebne kase mustahfiza, azapa, bešlija i martolosa u tvrđavama vilajeta Požega, zatim petina od prodaje zarobljenika u požeškom kadiluku i prihodi od imetka umrlih, izgubljenih, bje-gunaca, odbjeglike stoke, sve u požeškom kadiluku.

Godine 1565. nemuslimanski stanovnici Požege oporezovani su, pored filurije i vojnice, kao i ranijih godina, desetinom od pšenice, ječma, raži, prosa, zobi, šire, košnica i konoplje.¹²⁹ Plaćan je porez na svinje, tapiju, baduhava s mladarinom. Posebno je upisan porez na mlinove raje, a posebno mlinovi i porez na njih trojicu posjednika muslimana, iako je iznos poreza isti. Doduše, mlinovi u posjedu Firuz-bega, carskog sluga? (hadim-i hakani), izgrađeni su na zemljištu koje pripada vakufu pokojnog Mehmed-paše, pa njihova zakupnina odlazi u prihode ovog vakufa. To je razlog što su popisani odvojeno, a također i to što njihov vlasnik, kao i vlasnici druga dva mlina nisu spadali u raju.

Muslimani su plaćali i 400 akči poreza na vinograde u svom posjedu, a uz podatak da je od desetine od šire prikupljeno 540 akči, može se zaključiti da je vinogradarstvo u okolici Požege bilo dosta razvijeno.

Muslimani su davali 80 akči kao desetinu od vrtova, kao i 50 akči u ime desetine od sijena. Za to vrijeme je nemuslimansko stanovništvo davalo porez od 122 akče na svoje vrtove, te porez na sijeno 305 akči. Iznos desetine od vrtova izgleda neznatan, te bi se moglo zaključiti da ih je bilo malo. Međutim, kanun-nama iz 1579. godine precizira da se desetina daje samo od onih vrtova u kojima se povrće uzgaja za prodaju. Ako neko od raje ima vrt pored svoje kuće i u njemu uzgajano povrće koristi za vlastitu prehranu, u tom slučaju ne daje desetinu.

Iznos od adet-i agnama (190 akči) govori da je stočarstvo tj. sitna stoka bilo dosta zastupljeno, s obzirom na to da je tada Požega već imala status kasabe. Prema kanun-nami plaćala se 1 akča na dvije ovce.

Od mukata, prihoda koji su davani u zakup, ove se godine spominju mukate čiji prihodi idu u državnu blagajnu i mukate sandžak-begova hasa. U državnu blagajnu (miri) spadaju prihodi blagajne martolosa, mustahfiza, azapa i bešlija u

¹²⁹ OIS 105/12.

tvrdavama vilajeta Požega, te prihodi od petine iznosa za prodaju zarobljenika u livi Požega. U kanun-nami o tome se govori ovako: Ako se na pazaru prodaje rob (zarobljenik) ili konj, neka se uzme po dvije akče takse i od onog koji prodaje i od onoga koji kupuje. Iznos koji je ove godine dan u državnu blagajnu jest 50.000 akči.

U prihode mir-i live ubrajaju se prihodi od sljedećih mukata: tržišna taksa u samoj kasabi, s porezom na fučije (13.000 akči), ihtisab (2.300 akči) i ihzarije (1.200 akči), također u gradu, kao i monopol (6.000 akči). Tu su još i prihodi svjećare u livi Požega, koji, bez dijela koji ide u carski has i bez kadiluka Osijek, iznose 10.000 akči, ako i 1.000 akči prihoda od bozahane i serhane u samoj Požegi. Prihod od bozahane ili bozadžinice je taksa na prodaju tog osvježavajućeg pića. Što se tiče termina »serhane«, on se, izgleda, vrlo rijetko susreće. Spominju ga Fekete i, po njegovim navodima, Gökbilgin i Barkan.¹³¹ Serhane je, prema njima, mesnica za siromahe, gdje su se, uglavnom, prodavale ovčje glavuše, pa se taksa na tu prodaju i prozvala po njima (serhane baci). U kanun-nami nema spomena ovim nazivima, a ne susreću se ni u drugim defterima koji se odnose na naše krajeve, osim Slavonije, odnosno bivših ugarskih teritorija. Pa i podaci Feketea odnose se na ugarske krajeve. Po Barkanu, »serhane« se spominju 1548. godine u Damaskuk, a 1560. u Carigradu. Moguće je da su u drugim krajevima i defterima takve mesnice bile tretirane kao i sve druge uobičajene mesnice.

Ovdje još spadaju i prihodi od beduhave (kazne za sitne prijestupe) s timara u požeškoj livi, izuzevši naravno serbest timare, odnosno one s imunitetom. Tu su i prihodi od bejtulmala, od imetka izgubljenih i nestalih osoba, od izgubljene stoke – Osek'e varinca – sve do Osijeka (što bi značilo da Osijek nije uračunan), izuzevši dio koji pripada carskom hasu. Isto je i s приходима od nomada u sandžaku. To su inače prihodi državne blagajne.

Carском hasu pripada dio prihoda bejtulmala, kao i od vakufa (mahsul-i mevkufat), što iznosi 15.000 akči. Tu su i prihodi od nomada nastanjenih na carskim hasovima, kao i dio prihoda svjećare, koji pripada carskom hasu.

Godine 1579. zbog procesa inflacije dolazi do povećanja iznosa filurije sa 60 na 75 akči, a vojnica na 60 akči, s time što se od sada vojnica davala samo za pohode u kojima sudjeluje sultan. I u prethodnoj kanun-nami vojnica za sultanske pohode bila je 60 akči, ali je raja za pohode lokalnih gospodara davala vojnici od 50 akči. Sada je to otpalo.

Uveden je, kako je već spomenuto, i jedan novi porez, tj. novi u turskoj administraciji. Resm-i kapu, porta ili vratnica, jest stari ugarski porez, a plaćala ga je sada kršćanska raja umjesto ispendže. Vidimo da su se na taj način povećala novčana davanja nemuslimanske raje, ali je ta raja još uvijek bila u povoljnijem položaju od raje koja je plaćala džizju i ispendžu. Resm-i kapu plaćalo je 28 osoba, dok su knez i jedan korezident bili oslobođeni.¹³²

¹³⁰ Isto, 5.

¹³¹ L. Fekete, Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung, Budapest 1955., 90 i 263.

¹³² OIS 10/17.

Uspoređujući iznose poreza, primjećuju se neke razlike u odnosu na prethodni defter. Ponajprije, uočava se da je smanjena količina desetina od žitarica. Od 100 kejala pšenice i ukupno 103 kejala ječma, raži, zobi i prosa, koje je kao desetina dano u 1565. godini, 1579. godine se u te svrhe daje 50 kejala pšenice i samo 35 kejala miješanog žita. To znači da je i proizvodnja ovih kultura smanjena, a razlog tome moglo bi biti prelaženje stanovništva na gradske oblike privrede. Bavljenje gradskom privredom podrazumijeva djelomično ili potpuno napuštanje seoskog načina proizvodnje.

Međutim, napuštanje poljoprivrede moglo je biti samo djelomično, s obzirom na to da je proširena lista poljoprivrednih proizvoda od kojih se davala desetina. Desetina se sada plaća za crveni i bijeli luk, kupus, repu, leću, grah, bob i baklu, pored lana i konoplje, za što se i ranije davala. Doduše, sada se uopće ne spominje desetina od vrtova muslimana, kao u defteru iz 1565. godine, već samo od vrtova kršćana. Tako bi bilo moguće da su se neki od ovih pojedinačno navedenih proizvoda razumijevali pod tim zajedničkim nazivom, ali samo kod muslimana. Desetina od voća, zajedno s porezom na tapiju, iznosila je samo 200 akči, iako je u prethodnom defteru samo porez na tapiju bio 400 akči. Po ovome izgleda da se voće nije uzgajalo u većim količinama za prodaju, nego samo za potrebe domaćinstva.

Što se tiče vinograda, čini se da je većina njih prešla u ruke muslimana. Oni su 1565. godine plaćali 400 akči poreza na svoje vinograde, a 1579. godine plaćaju 1.735 akči na 345 dunuma vinograda (5 akči po dunumu, prema odredbi kanunname). Što se tiče šire, od 1800 pinta (po 3 akče, ukupno 5.400 akči) 1565. godine, njena je proizvodnja opala, jer se 1579. godine kao desetina daje samo 136 pinti (po 5 akči, novčani iznos od 680 akči), dakle trinaest puta manje nego prije 14 godina.

Porez na mlinove, kao i desetina od košnica i sijena, ostali su u vrlo sličnim omjerima, kao i u prethodnom defteru.

Što se tiče kršćana, oni su uz porez na vrt plaćali još i porez na drva, te resm-i bojic, pristojbu na klanje svinja, koja iznosi 2 akče po jednoj zaklanoj svinji. Rečene godine taj je porez iznosio 50 akči. U kanun-nami donesena je nova odredba i o porezu na svinje, bid at-i hanazir, pa se prema njoj sada na jednu svinju plaća jedna akča poreza, dok se ranije plaćala jedna akča na dvije svinje. Međutim, te godine u Požegi nije upisan porez na svinje, iako ih je bilo, jer je registriran porez na klanje svinja. Isto tako u samoj Požegi nije zabilježen ni porez na sitnu stoku, adet-i agnam, dok je u okolnim selima zabilježen i ovaj porez, kao i porez na ispašu. Nije vjerojatno da je prestao uzgoj sitne stoke, već bi se prije moglo pretpostaviti da se navedeni porez nalazi pridružen nekom drugom, pa možda i kao mukata (serhane).

Još se navodi iznos od stalno prisutne baduhave s mladarinom, koji je te godine nešto veći nego ranije, ali je to zbog toga jer su sada skupa s tim porezima navedeni poljačina i porez na fučije.

Dakle, vidi se da se stanovništvo grada dosta bavilo i poljoprivredom, jer su navedeni porezi i desetine, temeljeni upravo na tim aktivnostima. Poljoprivredom se bavilo i muslimansko i kršćansko stanovništvo grada, što se također

može vidjeti iz načina na koji su bili oporezovani, a također se u popisu mulkovnih zemljišta (čifluk, baština, vinograd) kao vlasnici javljaju i jedni i drugi.¹³³ Na ovaj način upotpunjava se slika aktivnosti gradskog stanovništva na planu srednjovjekovne gradske privrede; grad, uza zanatski i trgovački, ima i naglašeno agrarni karakter.

Vakufi u Požegi

Požega je, dolaskom Osmanlija, počela mijenjati i svoj vanjski izgled. Kontinuiranim povećavanjem broja muslimanskog stanovništva i izgradnjom određenih građevina vezanih uz potrebe tog stanovništva, ona je prerasla u veće gradsko naselje. Osim više džamija i mesdžida, u Požegi su bili izgrađeni i karavan-saraj, hamam, škole, a vjerojatno i drugi namjenski objekti, koji nisu spomenuti u defterima kojima raspolažemo, a koje je posjedovao svaki muslimanski grad. Mnogi od tih objekata mogli su biti podignuti i u 17. stoljeću.

Veliku ulogu u izgradnji imali su brojni veći i manji vakufi, zaklade pojedinaca, čijom je zaslugom omogućen brži rast i razvoj grada. To su obično bili visoki funkcionari, sandžak-bezi i slično, ali je bilo i skromnih ličnosti, na primjer, pisari, krojači itd.

Najbogatiji vakuf u ovom kraju bio je vakuf Mehmed-paše Jahjapašića, ali njegovi su prihodi bili namijenjeni njegovoj zakladi u Beogradu (vak f-i hayrat-i Beligrad), a ne nekom objektu u Požegi. Godine 1565. taj je vakuf u Požegi posjedovao 75 dućana čija je zakupnina odlazila u spomenute svrhe.¹³⁴ Međutim, u defteru iz 1579. godine taj se broj dućana povećao na 92, a u vakuf je spadao i veliki čifluk, koji se sastojao od više bivših baština, voćnjaka kestena, livada i mlinova. Registrirani su mlinovi i u samoj Požegi, sa 7 vitlova, u varoši Kaptol sa 4, u varoši Vethi i selu Pleternik sa po 2, u varoši Kutjevo sa 3, u selu Dimitrovci sa 1, u varoši Velika sa 5 vitlova i mlin na vakufskim livadama sa 3 vitla. Prihod odsjekom je iznosio 350 akči.¹³⁵

Za samu Požegu, po izgrađenim objektima, značajniji je vakuf Husrev-begov. Ovaj poznati legator, smederevski i u tri navrata bosanski sandžak-beg, ostavio je korisne objekte i u Požegi, u čijem je osvajanju imao velikog udjela. Ovi objekti morali su biti podignuti do 1541., godine Husrev-begove smrti; međutim, prvi put se susreću registrirani u defteru iz 1565. godine. Tu su upisani pod nazivom: Zaklade pokojnog i od Boga pomilovanog Husrev-bega, neka mu je zemlja laka, u samoj kasabi Požega. Sastoje se od jednoga karavan-saraja, jednoga hamama, 12 dućana i zemljišta za kuće. Uz njih je donesena bilješka da je zemljište, na kojem su ti objekti podignuti, ostalo napušteno nakon odlaska nevjernika, pa je od strane mutevellije ovog vakufa Katiba Alija zaposjednuto za vakuf. Godišnje se od zakupnine dućana i kuća dobivalo 186 akči, dok je prihod od karavan-saraja i hamama upisan sijakatskim brojkama, a bio je na-

¹³³ OIS 11/214.

¹³⁴ OIS 105/14.

¹³⁵ OIS 10/37.

mijenjen, kao i prihodi ostalih vakufa, zadužbinama u Sarajevu. Godine 1579. upisani su samo objekti vakufa, bez naznake prihoda: 1 karavan-saraj, 1 hamam, 12 dućana i zemljišta za kuće 7.¹³⁶

Do nedavno se nije znalo za Husrev-begovu zakladu u Požegi, jer su vakufname za njegove hajrate u Sarajevu završene 1537. godine, dakle upravo u vrijeme osvojenja ovoga grada. Što se tiče unošenja podataka u ranije deftere, ni jedan drugi vakuf nije unesen prije 1565. godine, a zna se da su postojali i ranije (npr. vakuf Jahja-paše). Međutim, u opširnom popisu bosanskog sandžaka iz 1604. godine dan je opći pregled prihoda i stanja svih Husrev-begovih zadužbina.¹³⁷ Detaljno su prikazani oni koji se nalaze u bosanskom sandžaku, dok je za ove u požeškom sandžaku naveden samo iznos prihoda (10.632 akče), jer bi trebalo da su detaljno obrađeni u opširnom popisu dotičnog sandžaka. Vidi se da se prihod povećao, što znači da se i vakuf razvijao, te možda dobio i nove objekte.

Godine 1565. zabilježen je još jedan legator, Ferhad-beg, mir-i liva sandžaka Začasna. On je za mekteb koji je podigao u Požegi, uvakufio jednu livadu u blizini Ulama-pašine zavije, s odredbom da se svake godine za taj vakuf odsjekom daje 10 akči, kao i ono što preostane od prihoda te livade.¹³⁸ Ovdje se radi o Ferhad-begu Vukoviću – Desisaliću, prvom sandžak-begu Začasne. U jednom dokumentu iz Muhimme Deftera polovicom 1565. godine iznose se žalbe na Ferhada, bega spomenute live.¹³⁹ On je primio novac od mukate hasova za popravak određenih tvrđava u Začasni, ali popravci nisu izvršeni. Osim toga, na istom se mjestu spominju još neka nedjela tog sandžak-bega (uzurpacija skela, vojnika za rad na vlastitom čifluku), pa se naređuje istraga o tom slučaju. Međutim, skele Dubočac i Sikirevci, koje su se inače nalazile u požeškom sandžaku, navedene su u drugim sandžacima: Dubočac i Začasni, a Sikirevci u Zvorniku, što ne odgovara stvarnom stanju.

Veći vakuf bio je i onaj Jahja-bega, bivšeg zapovjednika požeškog sandžaka, za džamiju koju je podigao u Požegi. U defteru iz 1565. godine upisani su i prihodi i rashodi te zaklade. Vakuf je posjedovao 25 dućana, čija je godišnja kirija bila 4.368 akči, jednu kuću pored džamije s godišnjom zakupninom od 720 akči, zemljište za dućane, neizgrađeno, otprilike za 8 objekata, 2 parcele za kuće, godišnje odsjekom 30 akči i gotovinu u iznosu od 32.000 akči. Značajno je to što se za taj novac kaže da se daje u promet na dobit,¹⁴⁰ i to izričito u Požegi, pa se za to godišnje dobivalo 3.200 akči.

Rashodi vakufa iznosili su 5.400 akči, i to za službu imama i hatiba dnevno 6, godišnje 2.160 akči, za službu mujezina 3 akče na dan, za službu čistača isto 3 akče dnevno, te za službu skupljača prihoda – džabije – 2 akče na dan. Za nabavu prostirke (hasir) i uljanih svijeća (sem' -i rūgan) dnevno se izdvajala jedna akča.

¹³⁶ OIS 105/14 i 10/38.

¹³⁷ Ankara, Tapu ve Kadastro, TD No. 477, OIS 203/347.

¹³⁸ OIS 105/12. Tekst o vakufu je pisar prekrizio, ali se jasno može pročitati.

¹³⁹ Muhimme defterleri, OIS 215-V/11.

¹⁴⁰ S. Mašović, Značaj i uloga vakufa u razvoju islamske doktrine i danas, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke IX-X, 1983., 122.

Vakuf je 1579. godine proširen. Osim gotovog novca, dućana, kuće za izdavanje, kao i zemljišta, sada se u njegovu sastavu javlja i jedna livada u granicama grada, kupljena od nekog topčibaše, te jedan vinograd na području sela Gornja Komušina, veličine 3 dunuma.¹⁴¹

Uz Jahja-pašinu džamiju je umrli, također bivši sandžak-beg Požege,¹⁴² sagradio česmu, za čije je održavanje i popravljanje uvakufio zemljište na kojem je bila nastanjena spomenuta skupina katolika (geberan-i frenk).¹⁴³

Vakuf umrlog Hadži Ahmeda, sina Mehmedovog, javlja se samo u defteru iz 1579. godine, predma se navodi da je zaveden prema odredbama starog deftera. Osim činjenice da se nalazi u samoj Požegi, te da posjeduje dućane i gotovinu, o tom vakufu nema nikakvih drugih podataka, tako da za sada ne znamo ni čemu je bio namijenjen.¹⁴⁴

U defteru iz 1579. godine registrirana su još dva manja vakufa, koji su, doduše, i bili vezani uz manje objekte – mesdžide, a uspostavili su ih ljudi običnih zanimanja – jedan pisar i jedan hadžija. Prvi je vakuf mesdžida Katiba Muslihuddina, u kasabi Požega, prema odredbi starog deftera (u defteru iz 1565. godine nije zaveden), a posjeduje gotov novac i vrt u mahali Alija, sina Balijevog. Drugi je vakuf mesdžida Hadži Džafera, s istom opaskom kao i kod prethodnog vakufa. Ovaj vakuf također posjeduje gotov novac (nukud-i osmani) u iznosu od 10.000 akči, 6 dućana i vrt od 7 dunuma pokraj rijeke Orljave.¹⁴⁵

Osim objekata podignutih iz sredstava različitih zaklada, bilo je i drugih objekata podizanih na sličan način. Tu spada i turbe podignuto na grobu Dönmez? – beya, sina Ulamapašinog, koje se spominje u jednom dokumentu Kadićeve kronike,¹⁴⁶ koji potječe iz 1567. godine. S obzirom na to da se tu spominje novac koji je dan na posudbu iz rezerve tog turbeta (harem zevaidi), moguće je da se i ovdje radilo o nekom vakufu. Osim toga, Ulama-paša je kao požeški sandžak-beg u Požegi podigao i zaviju, a i njegov drugi sin Skender-beg bio je kasnije sandžak-beg Požege. Kako je na ovaj način ova porodica bila vezana uz Požegu, moguće je da je ostavila i neku zakladu, o kojoj zasad nemamo drugih podataka.

Osim ovih primjera, postoji još jedan koji je zapravo najranija ilustracija osobnog angažiranja u izgradnji objekata potrebnih gradu. U defteru iz 1545. godine spominje se most koji je na rijeci Orljavi (Orlava suyu üzzerinde) podigao Kurdvojvoda, a taj se most spominje i 1579. godine.¹⁴⁷ Osim toga, spominje se još

¹⁴¹ OIS 105/14, 10/37.

¹⁴² Vjerojatno se radi o Filibelu Mustafa-paši, za kojeg Šabanović navodi da je bio požeški sandžak-beg oko 1563. godine (E. Čelebi, *Putopis...*, 368, prim. 74). Međutim, Bašagić tvrdi da je u to vrijeme sandžak-beg Požege bio Lala Mustafa-paša Sokolović (Bašagić, *Znameniti Hrvati...*, 57).

¹⁴³ OIS 10/16.

¹⁴⁴ OIS 10/38.

¹⁴⁵ Isto, 38.

¹⁴⁶ Kadić, *Tarih-i Enveri*, II, 46–47.

¹⁴⁷ OIS 1/19 i 10/17.

jedan most dužine 200 aršina, koji je rijeka često plavila, pa se za njegovo održavanje određuju neki stanovnici Požege i nekoliko okolnih sela.¹⁴⁸

Detaljniji podaci o vakufima u 16. i 17. stoljeću nisu poznati, jer za ovaj rad nisu korišteni dokumenti Vakufskog arhiva iz Ankare.

E. H. Ayverdi u svome djelu »Osmanski arhitektonski spomenici u Evropi (Jugoslavija)« spominje Bali-begovu džamiju, navodeći kao izvor džihât-defter (defter vakufskih službi i poslova) iz 1674. (1085.) godine.¹⁴⁹ Sudeći po tome što pored imama i kajjima, za kojeg se plaća određuje iz državne blagajne, riječ je o novopodignutoj džamiji, te se ne bi, zbog podudarnosti imena, mogla poistovjetiti s mesdžidom Bali-age.

Kršćanski sakralni objekti

U defterima se spominju crkve od najranijeg razdoblja pa do vremena do kojeg ih inače možemo pratiti. Tako se spominju crkve u Svetni, Velikoj, crkvena baština u selu Vidovac, mezra Prodvorska u posjedu popa Mikloša, mezra Doljan(i)ca u posjedu opata Ivaniša itd.

U samoj Požegi spominje se crkva Svetog Duha 1545. godine. Tada je upisano zemljište koje je pripadalo crkvi veličine jednog dana oranja, s livadom kroz koju je tekao potok Velika, na kojem se nalazio crkveni mlin. Sve to su uživali popovi (papslar) u ranije vrijeme (küffar zamanında), a sada je prazno i zapušteno. Zbog toga se dodjeljuje Hasan-agi uz tapiju.¹⁵⁰

Bilješka je zanimljiva zato što bi se na osnovi nje moglo zaključiti da ta crkva i dalje egzistira u svojoj prvotnoj namjeni, jer se spominje samo u ovom obliku (mezkur kenisa yarine karib,... asiyab-i konise-i mezbure,...). Ona je u džamiju pretvorena vjerojatno još kasnije, kada je u Požegi prevladavalo muslimansko stanovništvo, a prije 1565. godine, kada se spominje kao carska džamija.

Preostali kršćani izgradili su 1573. godine drvenu crkvicu, koja je također nosila naziv crkva Svetog Duha.¹⁵¹ Međutim, u defteru iz 1579. godine ona se ne spominje, niti se spominje njeno osoblje.

O drugim dvjema crkvama koje spominje Smičiklas,¹⁵² a po njemu i ostali (Kempf, Mažuran itd.) u defterima nema riječi. Ako je u tvrđavi zaista postojala crkva,¹⁵³ sasvim je logično da je s dolaskom turske posade pretvorena u džamiju odnosno mesdžid. Kakva je bila njezina daljnja sudbina nije poznato, samo se zna da je austrijska vojska tvrđavu zatekla razrušenu.¹⁵⁴

¹⁴⁸ OIS 10/17.

¹⁴⁹ E. H. Ayverdi, *Avrupa'ya Osmanlı Mimari Eserleri* (Yugoslavya), II., 3, Carigrad, 1981., 283.

¹⁵⁰ OIS 1/19.

¹⁵¹ I. Mažuran, nav. rad, 186.

¹⁵² T. Smičiklas, nav. djelo, 29.

¹⁵³ I. Mažuran, nav. rad. 185.

¹⁵⁴ I. Lentić-Kugli, *Povijesno-urbanistički razvoj Slavonske Požege od oslobođenja Turaka do danas*, »Požega 1227-1977«, 405.

Što se tiče treće crkve, kako je već rečeno, u defterima nema nikakva nagovještaja da je postojala. Međutim, pretpostavlja se da je druga carska džamija, koja je nastala između 1565. i 1579. godine, uspostavljena od već postojećeg objekta, jer se uz nju ne nalazi nikakav vakuf niti postoji bilo kakva bilješka o njezinoj gradnji. Je li taj postojeći objekt bila crkva ili nešto drugo, za sada se ne može reći, pogotovo bez uvida u materijale Vakufskog arhiva u Ankari.

Među nemuslimanskim stanovnicima Požege ne spominje se ni jedan svećenik, ali ih ima u pojedinim selima. Jedino se u defteru iz 1545. godine oni spominju kao bivši posjednici pojedinih zemljišnih posjeda (opat, papas itd.).

ZAKLJUČAK

Višegodišnja vladavina Osmanlija u Slavoniji uzrokovala je mnogobrojne promjene, počevši od administrativnog i upravnog uređenja pa do promjena u samoj strukturi stanovništva. Migracije, potaknute kako ratnim sukobima, tako i mjerama nove vlasti dovele su do etničkog, a onda i konfesionalnog šarenila. Promjene su se odražavale i na selu i u gradu.

Što se tiče Slavonske Požege, predmeta ovog istraživanja, ona je tradiciju gradskog naselja nosila još iz razdoblja ugarske vlasti. Međutim, u prvim turskim popisima ona se spominje kao varoš s malim brojem stanovnika, gotovo poput nekog većeg sela, što je bilo rezultat različitih faktora. Tijekom godina, ipak, grad je postajao veći i prije 1565. godine je prerastao u kasabu, s najvišim organima vojno-političke i sudsko-upravne vlasti, kao središte sandžaka, kadiluka i nahije. U tom razdoblju Požege se razvijala kao naselje orijentalnog tipa, s četvrtima formiranim oko sakralnih objekata islamske provenijencije (džamija i mesdžida), u kojima je bilo smješteno muslimansko stanovništvo, dok se nemuslimansko stanovništvo, demografski u opadanju, smjestilo u zasebnu mahalalu. Kao centar sandžaka privlačila je, s jedne strane, ljude različitog etničkog i konfesionalnog porijekla i različitog zanimanja, a s druge strane je, zbog te svoje uloge, bila pošteđena naseljavanja stočarskog i nomadskog stanovništva, što nije slučaj sa svim ostalim gradskim naseljima u požeškom sandžaku.

Stanovništvo grada bavilo se različitim zanatima, a to je i razlog zbog kojeg je gradsko muslimansko stanovništvo bilo oslobođeno rajinskih obveza. Zanatima se bavilo i kršćansko stanovništvo. Zanati su vjerojatno bili okupljeni u cehove, ali o tome u popisima nema podatka.

Gradsko stanovništvo, i muslimansko i nemuslimansko, bavilo se i poljoprivredom, jer srednjovjekovni grad nije bio povukao oštre granice između tih djelatnosti. Na osnovi toga ono je bilo opterećeno i dažbinama na zemlju.

Slijedeći potrebe stanovništva, osim sakralnih objekata, u kasabi je podignuto i dosta utilitarnih objekata – hamam, karavan-saraj, vodovod, česme itd. Šteta je što danas nema ni traga bilo kojoj od tih građevina.

Poput tih objekata materijalne kulture, nisu sačuvani ni mnogi pisani historijski izvori, pa tako nemamo podatke o školstvu, djelatnostima u književnosti i znanosti uopće itd. Može se pretpostaviti da se u tom pogledu aktivnost odvijala kao i u drugim provincijskim centrima, s određenim specifičnostima koje svako

naselje ima. Stanje u Požegi najbitnije je određivala činjenica da je to u 16. stoljeću bio grad na serhatu, pa se, shodno tome, i najveća pozornost pridavala vojnoj organizaciji. Iako je u 17. stoljeću granica bila relativno udaljena, ovo je područje bilo stalno izloženo ratnim sukobima, sve do njegova pada pod vlast Austrije 1688., odnosno 1691. godine.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE STADT POŽEGA ALS SITZ DES SANDSCHAKS POŽEGA – DIE URBANE UND WIRTSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG IM 16. JAHRHUNDERT

Der besondere Wert dieser Arbeit liegt im Archivmaterial, auf dem die Autorin ihre Darstellung der Stadt Požega im 16. Jh. aufgebaut hat. Dieses Material ist eigentlich nahezu zur Gänze durch seinen osmanischen administrativen Charakter gekennzeichnet. Hier wurden folgende Unterlagen benutzt: Vilajet Požega 1540; eine ausführliche Auflistung aus dem Jahr 1545, sowie ausführliche schriftliche Listen aus den Jahren 1565 und 1579. Außerdem wurde auch die summarische Zählungsliste aus dem Jahr 1569 verwendet. Ausserdem sind vom Standpunkt unserer Untersuchungen her betrachtet auch die Unterlagen über die Vlachen aus dem Bezirk (Sand-schak) Požega aus dem Jahr 1581, wo die Sondersteuer der Bewohner des Sandschak (=türkischer Verwaltungsbezirk) Požega mit dem Status der Vlachen genauer beschrieben wird, sehr interessant. Hierbei handelt es sich um die als »Dizija« bekannte Sondersteuer. Es müssen auch die militärischen Unterlagen zweier großer Sandschaks, nämlich von Požega und Smederevo, aus dem Ende des 16. Jhs. erwähnt werden.

Da die Länder des Königreichs Kroatien im Laufe des 16. Jhs. größtenteils durch die türkische Aggression besetzt sind, und da die Türkenherrschaft bei uns nicht ausreichend untersucht wurde, hat diese Arbeit auch einen besonderen Wert. Die Autorin zeigt auf, wie die alte, mittelalterliche, kroatische Stadt Požega, nachdem sie unter türkische Herrschaft geraten ist, aus einer Stadt mit überwiegend europäischem Charakter zu einem »Marktflecken osmanischen Typus' wird« (zur sogen. »Kasbah«). Nach den Untersuchungen der Autorin wird Požega in der zweiten Hälfte des 16. Jhs. zu einer Siedlung orientalischen Typs, wobei es seine wesentlichen Charakteristiken einer Stadt im Königreich Kroatien vor der Zeit der Türken einbüßt. Um die sakralen Objekte islamischer Provenienz (Moscheen und Medressen) entstehen neue, kleine Viertel, die besser als Mahala mit moslemischer Bevölkerung bekannt sind. Die autochthone kroatische und katholische Bevölkerung verfiel demographisch ständig, und mußte nach türkischem Muster ebenfalls in eigenen Vierteln (=Mahala) leben. Es geht also um zwei wesentliche und grundlegende Gemeinschaften, die in der administrativen Verwaltungspraxis als Dschamata bezeichnet wurden. Diese beiden Dschamater sind die islamische Gemeinschaft (moslemische Bevölkerung) und die nichtmoslemische Bevölkerung. Wegen ihrer Position innerhalb der Verwaltung können nomadische Viehzüchter (Vlachen) nicht in Požega ansäßig werden. Die Bevölkerung dieser Stadt beschäftigte sich überwiegend mit unterschiedlichem Handwerk. Die städtische moslemische Bevölkerung aus Handwerk und Gewerbe war von den Verpflichtungen der Knechtschaft (=Raja) entbunden. Ausgehend von den Bedürfnissen der urbanen Bevölkerung innerhalb der Kasbah Požega, wurden im Laufe des 16. Jhs. mehrere Objekte mit rein utilitärem Charakter in Betrieb genommen, wie z.B. eine Badeanstalt (=Hamam), eine Karwanserei, eine Wasserleitung, Brunnen usw.

SUMMARY

THE CITY OF POŽEGA AS THE RESIDENCE OF POŽEGA SANJAK – ITS URBAN AND ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE SIXTEENTH CENTURY

The archival material used by the author for this presentation of Požega in the sixteenth century gives the paper a special value. The material is mostly of the Turk administrative nature. The registers used are: the district Požega in 1540, detailed register from 1545, comprehensive registers from 1565 and 1579, concise register from 1569. From the research point of view is interesting the register of Vlachs in Požega region from 1581, which describes a special tax paid by the citizens of Požega Sanjak with Vlach status. It is a well known tax called »dizija«. »Military registers« of two large sanjaks – Požega and Smederevo – from the end of the sixteenth century were also used.

The present paper is particularly valuable because the greatest part of the Kingdom of Croatia was occupied by the Turks in the sixteenth century and the Ottoman rule in our country has not been studied much so far. The author describes the transformation of the old medieval Croatian town Požega, after its fall under the Ottoman rule, from a European town into a provincial town of the Ottoman type (»kasaba«). According to the results of the author's investigation, in the second half of the sixteenth century Požega was turning into an oriental village, losing its primary characteristics of pre-Turkish towns in the Kingdom of Croatia. Islamic religious objects (mosques) became the centres of new small quarters, known as mahalas, with the Ottoman population. Native Croatian and Catholic population was decreasing in number and, after Turkish pattern, had to live also in separate quarters. There were two main communities called »džemat« in administrative practice. One was Islamic community (Moslem population), the other non-Moslem community. Cattle breeders, who led a nomadic life (Vlachs), could not settle in Požega because of its administrative position. Citizens of Požega were mostly craftsmen. The urban Moslem population (Moslem citizens) involved in trade were freed from feudal duties. For the needs of its urban population, in the sixteenth century in Požega were built several important objects of utilitarian character like steam bath, caravansary, aqueduct, wells etc.